Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

C. H. Clausen
Telf. 59
BROAGER

DET
OTTENDE DANSKE
HJEMSTAVNSSTÆVNE
VED
FLENSBORG FJORD

DET
OTTENDE DANSKE
HJEMSTAVNSSTÆVNE

VED

FLENSBORG FJORD

19 30

Ved Flensborg Fjord

Allerede i Forsommeren 1928 skete der Henvendelse fra Sønderborg til Udvalget for Hjemstavnskultur om at henlægge Stævnet 1930 til denne Egn, og da Forslaget i Aarets Løb blev antaget – ved Afstemning indenfor Udvalget – fremførtes den officielle Indbydelse paa Mødet i Viborg af Adjunkt Frk. Gregersen, Sønderborg.

Der var paa dette Tidspunkt allerede dannet et lille, men energisk Arbejdsudvalg, bestaaende af Formanden for Historisk Samfund for Als og Sundeved, Postmester Ræder, Sønderborg, samt Frøken Gregersen, hvilket senere suppleredes med Museumsinspektør Raben, Sønderborg, og Udvalgets første Opgave var at skaffe et Hjem for Deltagerne i Stævneugen.

Det blev Højskolen ved Flensborg Fjord.

Som den ligger der paa Bakkehældet over Fjorden, hvor de to smaa Okseøer spejler sig i det stille Vand, er den det ideelle Hjem for et Hjemstavnsstævne her ved Grænsen. Hinsides Fjorden rejser Angel sig tungt og massivt, dækket af Lyksborgs kuplede Skove, og søger Øjet ned i Bunden af Fjorden, ser det, sløret af Byens

Taagedis, Flensborg. Gennem denne Egn gik Historiens endeløse Tog gennem Aarhundreder, ad Fjørden dernede, ad Oksevejen i Vest og ad senere Tiders Landevej fra Danevirke mod Dybbøl.

Skolens Forstanderpar, Aage Møller og Frue, gav deres Tilsagn om at ville huse Stævnet, og det skal siges med det samme, at bedre Værtsfolk kunde vi ikke have faaet. Imødekommende og forstaaende under Forberedelserne og gæstfri i en saadan Grad, at de lukkede alle Stuer op, ja ikke blot lukkede Stævningerne ind i deres Stuer, men ogsaa i den Aand og Tone, der raader i dette Skolehjem.

1. August fra Morgenstunden begyndte de at komme dryssende — et Par af Lederne — en enkelt Deltager — men hen under Aften, da Togene var komne, tog Indrykningen Fart. Rutebil efter Rutebil gled fra Rinkenæs Station ned mod Højskolen med Deltagere, og en kort Stund lignede den lille Gaardsplads en forstyrret Myretue; men saa skar Postmesterens Fløjte gennem Spektaklet, Madklokken ringede, og snart sad alle bænkede om Fru Møllers gode Aftensmad.

Klokken 8 samledes vi om Flagstangen, medens Flaget, der havde hilst os velkommen til Skolen, blev strøget, og derpaa gik vi ind i Foredragssalen. Efter den oprindelige Bestemmelse skulde forhv. Minister, Redaktør H. P. Hanssen, have indledet, men Sygdom forhindrede desværre Redaktøren i sidste Øjeblik, og Bibliotekar Jakob Petersen, Centralbiblioteket i Aabenraa, traadte med redebon Hjælpsomhed i hans Sted. Dette var sket saa sent, at Rettelse i Programmet var umulig.

Efter at der ganske kort var budt Velkommen af Frk. Gregersen, fik Bibliotekaren Ordet. Folk lyttede interesserede til det instruktive Foredrag, der lige med det samme førte dem ind i det aandelige Milieu, de næste Dage skulde leves i. Man indstillede sig. Og saa skiltes man, hver søgte sit Kvarter. Bussen drog til Rinkenæs med nogle, andre skulde kun til Havehuset; nogle gik ad Vejen ned mod Fjorden i den lyse Sommernat, og de sidste famlede sig med eller uden Lommelygter gennem den bælgmørke Skov til Munkemølle. —

Første Dag. 2. August stævnede Deltagerne i klart Vejr med Sol over Fjorden mod Morgengrøden Klokken 8. Disse morgenduelige saa Flaget gaa til Tops paa Skolens Flagstang præcis halv ni; Klokken 8¾ holdt Forstander Møller en kort Andagt, og Klokken 9 samledes man i den mørke Foredragssal — der skulde vises Lysbilleder — og Stævnetraditionen tro, der byder os at begynde med at udforske den Grund, hvorpaa vi staar, var det Formanden for Danmarks geologiske Undersøgelse, Dr. Victor Madsen, der tog Ordet. Dr. Madsen gik nogle faa Millioner Aar tilbage i Tiden og byggede saa ved Hjælp af Isskruninger, Centraldepressioner, Smeltevandsfloder m. m. paa mindre end et Par Timer hele Landet omkring os op — man kan næsten sige for vore Øjne, for Dr. Madsen illustrerede alt med glimrende Lysbilleder. — Vi fik ti Minutter til at faa frisk Luft i Lungerne, saa stod Dr. Marius Christensen paa Talerstolen og talte om Stednavnene. Hvor elsker vi alle »at se vore egne Vindeverrer« — jeg tør paastaa, at her lyttedes ivrigst af alle hjemmehørende og stedkendte til Udlægningen af Navnene, Udredningen af de forskellige Tiders Forvanskninger.

Saa led det mod Middag. Postmesteren, som ledede Mødet den Dag, havde adskillige bestemte Paalæg at give: *at* man skulde beholde den Plads, man engang havde taget ved Bordet, *at* man skulde blive paa sin Plads i Vognen, *at* man skulde følge Trop paa Udflugterne — alt sammen Ting, som gamle rutinerede Hjemstævninger véd, og som alligevel maa gentages hvert Aar — og endelig først og sidst *at* man skulde lystre Fløjten. Ubetinget. Saa ringede Madklokken, og vi ilede med ogsaa at lystre den.

Middagsro havde vi akkurat en Time. Klokken 1 sad vi paa Vognene, og under Dr. Madsens Førerskab drog vi ud paa Broagerland. Fra Gammelmarksskrænterne i Øst over Aftapningskløften ved Dynt Station førte han os til Smøl Vold. Her gav Doktoren en orienterende Oversigt, og Ledelsen en lettere Forfriskning, hvorefter Turen gik videre til Sandaflejringerne ved Renbjerg. Og saa havde Dr. Madsen endnu et Punkt paa Dagsordenen:

Stagehøj. Kunde vi naa den? Egentlig kunde vi ikke. Men vi vilde saa gerne, at vi blev enige om, at vi kunde; saa blev vi færget over Egernsund og satte Kursen mod Syd ad Flensborg Landevej. Der skeledes lidt nervøst til Klokken af dem, der havde Ansvaret for, at vi kom hjem til Aftensmaden i rette Tid. Men vore udmærkede Chauffører, der selvfølgelig aldrig overskred deres Kørehastighed, fik Kilometerstenene til at glide saa ubegribelig rask forbi, og fem Minutter før Spisetid rullede den første Vogn ind i Højskolens Gaard.

Flaget blev taget ned som den foregaaende Aften.

Om Aftenen talte Forstander Aage Møller om Flensborg Fjords Saga. I korte, malende Træk ridsede han Historien op, saaledes som den har spundet sine Traade ud over Egnen, fra Rye Kloster, Duborg Slot, Munke-Mølle og Flensborg By, og saaledes som den nu leves frem, ikke fra Borge og Klostre, men Hjem og Hjem imellem, hvor forskellige Kulturer, forskellige Nationaliteter fredeligt og stilfærdigt prøver Styrke. Foredraget paahørtes med dyb Interesse, og Redaktionen af denne Bog beklager kun ikke at kunne bringe et Referat; det har desværre været umuligt.

Da Stævningerne begav sig til deres Kvarterer, stod Maanen lavt over Fjorden og lyste de trætte hjem. —

Anden Dag. Første Dag var gaaet. De ydre Rammer — Spisetider m. m. — var fastlagt, Bordfæller og Vognlag begyndte at rystes sammen. Nu kom Søndag Formiddag, og den var helliget Privatlivet. Nogle gik i Kirke paa Højskolen, hvor Forstanderen holder Gudstjeneste i Foredragssalen, der bliver indrettet til Kirkesal. Andre afsøgte Omegnen. Foredragsholdere rejste og kom. Men Klokken 1 præcis rullede Bilerne ud af Gaarden, og Turen gik først til Graasten.

Efter en hastig Gennemgang af den smukke Slotskirke — der var kun kort Tid til Eftermiddagsgudstjenesten — samlede Bibliotekar Haugsted Stævningerne foran Trappestenen ved den søndre Fløj og orienterede dem, saa vidt det var gørligt paa et Kvarter, i Slottets Historie. Derefter kørtes til Bøffelkobbel, hvor Vognene gjorde Holdt ved

Graven ved den alfare Vej, og Sangen »De vog dem —« blev sungen dæmpet ved Graven. Og Turen gik videre til Broager. Da Museumsinspektør Raben, som skulde have fortalt om Kirken, desværre laa syg i Sønderborg, traadte Bibliotekar Haugsted med stor Elskværdighed hjælpende til og gennemgik den smukke og interessante gamle Kirke. —

Vejrguderne var overhovedet ikke Stævnet 1930 gunstige, og her spillede de os det første Puds. I Tillid til en bedragerisk Klaring i de truende Skyer, begav vi os nemlig ud paa Smøl Vold i Stedet for at holde Eftermiddagens Møde under Tag. Men Regnen indfandt sig og nødte os til at fortrække, saadan at Professor Fabricius' Foredrag blev skaaret i to Stykker ved Flugten. En Lykke, at vi havde en Foredragsholder, der kunde putte Stemning og Oplagthed i Lommen sammen med Manuskriptet og tage det hele frem i uskadt Stand i Centralhotellets Sal i Broager, hvorhen Bilerne hurtig bragte alle Mødedeltagerne. Efter Professorens meget interessante Foredrag om den vaagnende Danskhed før 1864, fortsatte den anden Taler, P. Grau, Pøl, med at tale om Tiden 1864—1920. Var det ikke Oplevelsernes Kulmination paa dette Stævne? I hvert Fald for alle Ikke-Sønderjyder. Den Mand, der selv havde oplevet Historien — delvis endda selv havde været med til at leve den frem — fortalte, saa den fik Liv, var som selvoplevet for dem, som hørte. Der var dyb Betagelse efter P. Graus Foredrag. —

Hjemturen stod i Graavejrets Tegn. Det gjorde Aftenen derimod ikke. Hvad Maanen og Skyerne end tog sig for udenfor, indenfor gav Fru Møller ekstra Aftenkaffe, og Ungdom dansede Bedsteforældrenes gamle Folkedanse i Bedsteforældrenes smukke klædelige Dragter, medens Adjunkt Otterstrøm forklarede og fortalte.

Tredie Dag. Solen straalede, og Himlen var blaa, da vi gik til Morgenbordet. Mon det onde ikke havde raset ud? Klokken 9 begyndte Dr. la Cour at tale om Danevirke. Der var Lysbilleder og blændede Vinduer. Og medens Dr. la Cour førte Stævningerne ad Halvkredsvolden og lod dem se ud over det gamle Hedeby og videre mod

Vest forbi Borgen ved Husby til Valdemarsmuren — en Vej de færreste havde vandret i Virkeligheden og mange knapt paa Papiret — glemte alle Vejret. Selvfølgelig var det godt. Da Doktoren holdt op — under Tilhørernes heftige Protest, fordi der ikke var mere Tid, for der var mere end nok at sige — og Dækket kom fra Vinduerne, trak svære Byger hen over os. Vi glemte dem igen — delvis — for nu stod Lektor Andersen deroppe paa Talerstolen og fortalte om Fuglene — atter vore egne Vindeverrer, vores *egne* Allikekolonier, vores *egne* Hejrer — ak, men det mest sjældne og interessante *er* ikke mere; det huskes kun, at det engang *var*. Ørnen *var* her, den sorte Stork, Glenten; hvorfor mon saa mange Naturelskere hellere vil skyde en sjælden Fugl end glæde sig ved at se den levende? —

Da vi efter Middagen vandrede ned til Skibet for at sejle til Flensborg, glemte vi ikke mere Bygerne. Nu gik de nemlig uden Ophør hen over os. Der var ingen Mellemrum mere; der var kun Skiften mellem jævn Regn og Vandstrømme, som om alle Himlens Sluser havde aabnet sig. Og saa var Damperen endda af en Fejltagelse gaaet ind til Sønderhav efter os, mens vi stod midt i Regnen paa Rønshoved Dampskibsbro. Endelig kom den da, og vi kom om Bord. I Regn sejlede vi til Flensborg, og gennem Regn udpegede vi Kystens Seværdigheder for de fremmede. Det eneste Tørrevejr, vi havde i Flensborg, kom — meget passende — mens vi sad i den gamle danske Kirke og hørte Pastor Petersen fortælle om dens og dens Menigheds Historie, samt mens vi sad ved Kaffebordet paa Flensborghus. Da vi gik i Gaderne strømmede Regnen ned, og da vi var samlet paa Kirkegaarden om den store Grav, hvor Istedløven engang stod, trommede den saadan paa de opslaaede Paraplyer, at kun de nærmeste kunde høre de faa, men gribende smukke Ord, som Amtsforvalter Holck sagde, inden vores Krans blev lagt ned. Allersidst efter Kaffen, gik vi til Nørreport. Og se, det lysnede; Regnen holdt *helt* op, der glimtede en Anelse af Sol, og de letsindige dryssede paa deres Vej til Skibet, saa paa Havnen, Flensborgs sørgelige, øde Havn, og troede, at

Vejret blev godt. De halve var kommet om Bord, da det brød løs igen, og nu regnede det, som vi sjælden havde set Regn før. Luften var en uigennemsigtig Masse af paralelle Striber. Alle klemte sig sammen i den overdækkede Del af Skibet; det dryppede gennem Trætaget, det slog ind over Skibssiden, det berømte Hjemstavnshumør begyndte at blive lidt forceret, men det holdt dog — endnu. Saa lød Fløjten, og Postmesterens Hoved dukkede frem mod det sparsomme Lys med Vandet dryppende fra Hatteskyggen, medens denne vor Leder paa Turen bydende raabte: »Er her nogen, som ikke er her?« Nu var Humøret ikke krampagtigt mere, Latteren skyllede om Kap med Regnen, og en spagfærdig Henstilling om at sejle lige hjem til Rønshoved, blev stemt ned med knusende Majoritet.

Saa kastede vi los og gled ud af Havnen; lidt efter stilnede det, og Folk fik travlt med at tørre Frakker i Maskinrummet, læne vaade Rygge mod forskellige varme Vægge og andet rart. Lyksborg naaedes. Lommeklemmerne udleveredes. (De var tørre!) Alle kom under Tag i Hotellet og fik Øl, Snaps, Kaffe og andre rare Ting, som varmer indvendig, hvorefter vi i nogenlunde Tørrevejr gik op gennem Skoven og saa det hvide Slot ligge midt i Søen i det urolige skiftende Lys fra Maanen, der skinnede ned mellem de jagende Skyer. Blev Hjemturen over Fjorden end ikke hvad den skulde have været, uden Oplevelser var Dagen ikke, og Hjemstavnshumøret havde staaet sin Ild- — om Forladelse — Vandprøve.

Fjerde Dag. Ingen Foredrag. Udrykning allerede Klokken 8½. Et sidste ilsomt Svinkeærinde efter Fotografiapparatet og Galocherne, og saa af Sted til Danevirke. Og medens Regnbygerne som sædvanlig gik over Rønshoved og Omegn, kørte vi i Tørrevejr gennem Angel til Slesvig. Først en Time i Domkirken, hvor Stævningerne modtoges af Bibliotekar Haugsted, der var draget derned med Ekstrapost for at tilrettelægge sin Gennemgang af Kirken. Dernæst et Glimt af Gottorp Slot. Og saa ud til Haddeby Kro, i hvis store Have Lommeklemmerne fortæredes til en stedlig Øl. Og saa vandrede vi ad Halv-

kredsvolden, medens Dr. la Cour fortalte om den gamle By indenfor den, og videre ad Forbindelsesvolden til Runestenen over Skarde. Dernæst gik Turen om ad Kongshøj til Røde Kro ved Valdemarsmuren, hvor der mødte os en Overraskelse, idet Bilerne under en lille Afstikker ned til Kovirke pludselig standsede, og Chaufførerne erklærede, at det var umuligt at køre videre ad den opblødte Oksevej. Vi havde allerede efter den første Dags Køretur faaet den Overbevisning, at disse udmærkede Stævnebiler kunde køre allevegne, saa vi blev unægtelig lidt forbløffede; naa, men vi havde jo Ben, og paa dem naaede vi Kovirke. Herfra førte Dr. la Cour os til Valdemarsmuren, og efter Kaffen i Røde Kro til Tyraborg, ad Stien langs Volden. Solen brød frem gennem Graavejrsbelysningen, medens vi gik der, og medens vi stod paa Borgpladsen og hørte paa Doktorens Forklaring af Naturforholdene og Befæstningsanlægene. Der var smukt den Aften ved den gamle Vold. Saa kørte vi hjem og fik vores varme Mad.

Femte Dag. Vejret? Urolige Sideblikke til Himlen, hvor tunge Skyer og svære Byger skiftede med stikkende Sol fra blaa Himmel, medens Museumsinspektørerne Magister Chr. A. Jensen og Magister Hugo Matthiessen talte om Hjemstavn inde i Salen. Gamle Kirker, gamle Veje, Broer, Diger kastet til Forsvar mod Fjenden, det gamle Tingsted — »Vi søger Slægtens Spor i stort og smaat — i Flinteøksen efter Harvens Tænder — i Mosefundets Smykke plumpt og raat — i Kirkens Kvadre lagt af brede Hænder« — og vi lyttede og glædede os til at gaa alt dette efter i Marken under Talernes egen kyndige Ledelse. Klokken 1 kørte vi. I Vejkrydset ved Krusaa bøjede vi ad Bov-Vejen, og lige efter gjorde vi vort første Holdt. Oberstløjtnant Bokkenheuser gjorde opmærksom paa Terrænet og forklarede Militærets Stilling her under Træfningen ved Bov. Derefter gik det videre til Landsbyen Bov, og her drejede vi om paa den gamle Oksevej, som vi nu skulde følge mod Nord til Urnehoved, Sønderjyllands gamle Tingsted.

Det gik rigtig godt, til vi naaede Tønder Landevej. Nu standsede Bilerne, og Chaufførerne erklærede, at her

kunde der ikke køres. Foran os laa den gamle Vej bred og øde. Spor ved Siden af Spor skar Render gennem dens Græstæppe, og i Renderne stod langagtige Søer. Ledelsen saa betænkelig ud. Det saa svært ud til, at der ikke kunde køres; men vi *skulde* jo gerne frem ad den Oksevej! Chaufførerne forhandlede med en stedkendt Mand og fik at vide, at Vejen var Sand helt igennem. Saa mente de, vi kunde prøve, »men det bliver ikke rart«, sagde de. Det blev det heller ikke, men hvad gjorde det? De kørte os gennem Bommerlund til Gejlaa, slingrende og duvende fremad, manøvrerende over Søer og ad Højderygge, og da vi stod ud for at se Kampestensbroen ved Gejlaa, var det værste overstaaet — troede vi. I strømmende Regn kørte vi nordpaa over Povlskro — mon nogen vovede sig ud i Regnen for at se paa Broen? — og holdt ved Urnehoved; det strømmede stadig. Efter nogen Venten syntes man, at det stilnede, og vi kravlede ud. Luften var dejlig, og efterhaanden klarede det paafaldende; det vilde blive en smuk Aften, ganske bestemt. I det bedste Humør af Verden fortsatte vi om ad Bolderslev; vi skulde se Resterne af det gamle Olmersdige, hvis mægtige Egepæle sidder i Kanten af den Mose, som engang var den nu udtørrede Tinglev Sø. Nu var den flade grønne Eng omkring os til alle Sider, da pludselig en af de forreste Biler faar Slagside og langsomt og sindigt glider ned i Grøften og lægger sig til Hvile mod et Pigtraadshegn, der gav efter for den tunge Vægt, og nu laa Bilen helt paa Siden med de to Hjul i Grøften. Alle Vognene standsede. Folk myldrede hen til den væltede Bil for at redde de forulykkede. Man spurgte, hvem der var i den? Hvordan det var sket? Først lykkedes det et Par unge, slanke Damer at gøre sig fri og slippe ud gennem et aabentstaaende Vindue. Derefter blev Døren, der heldigvis vendte opad, aabnet, og ud steg smilende og med stor Sindsro samtlige Passagerer. Stødt sig? Ikke Spor! Jamen Ruderne? De holdt. Ja, der var altsaa ingen Skade sket, og Postmesteren — som ogsaa var i den væltede Bil — blæste i Fløjten for at meddele det paa Grund af Omstændighederne let ændrede Program. Paa et Øjeblik var de fredelige grønne Enge og

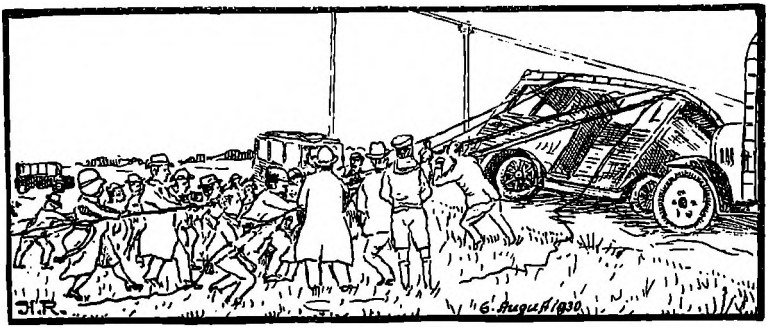

Alle Mand hi — i — i — w!

Moser fulde af Folk. Nogle styrede med Museumsinspektør Matthiessen i Spidsen til Fods mod Olmersdiget, andre begyndte at forberede Rejsegildet, andre diskuterede, hvad der meget hellere burde gøres. Reb blev bundet i Bilen, to Hold halede til den ene Side, et Hold skubbede paa den anden, en anden Bil spændte sig for og trak. To Gange brast Tovet, saa hele Selskabet gik omkuld i den vaade Eng, og to Gange blev det bundet igen, og endelig rullede den væltede langsomt, men under Jubel, op af Grøften, og Turen fortsattes.

Med nogen Forsinkelse naaede vi Søgaard, hvor vi med Godsejer Rabens Tilladelse saa Voldsted og Gaard og fik vores Eftermiddagskaffe i Kroen. Morænebakkerne Nord for Søgaard maatte opgives. Vi kørte direkte til Kliplev og Holbøl Kirker, hvor Magister Chr. A. Jensen sagde et Par forklarende Ord i Tilslutning til Formiddagens Foredrag. Havde Dagen været bevæget, laa der nu til Gengæld en stille Aftenfred over alt, som gav Besøget i de to gamle smukke Kirker en egen Stemning.

Men Aftensmaden kom vi temmelig sent til den Dag.

Sjette Dag. For sidste Gang saa vi Flaget gaa til Tops over Højskolens hvide Huse, og for sidste Gang samledes vi til Foredrag i Salen, hvor Oberstløjtnant Bokkenheuser talte om Dybbøls Historie. Mægtige Kortskitser støttede Forstaaelsen for de ikke-stedkendte, dem der først denne Eftermiddag skulde se Dybbøl. Og saa sluttede

Seminarielærer Eskildsen med ud fra sit dybe Kendskab til Hjemstavnen at ridse de sønderjydske Adelsgaardes Historie op, til Dels knyttet til Søgaard, som vi havde set den foregaaende Dag.

Om Eftermiddagen gik Turen til Dybbøl. Efter et Besøg i Kirken, hvor Museumsinspektør Chr. A. Jensen talte, dvælede vi en kort Stund ved den store Krigergrav, medens Pastor Holck i smukke og bevægede Ord mindedes de faldne, inden Kransen blev lagt paa deres Hvilested. Derefter ledede Oberstløjtnanten en Vandring gennem Skanserækken fra Skanse II til Kongeskansen; i knappe, klare Ord rulledes Situationen i 1864 op, og smaa rørende eller muntre Træk gjorde hele Billedet saa mærkelig levende. Efter en »staaende Kaffe« i Skansehuset kørte Bilerne ned ad Banken, og Sønderborgs røde Tage mellem grønne Træer viste sig virkelig i Sol for de fremmede. Vi svingede ind paa Slotspladsen, og fra Trappen inde i Gaarden talte Magister Chr. A. Jensen om Slottet, hvorefter Museumsinspektør Raben, Oberstløjtnant Bokkenheuser og Postmester Ræder i hver sin Etage tog sig af de museumsbesøgende Deltagere. Vi kørte hjem i Sol, og efter Aftensmaden samledes Deltagerne i Foredragssalen om Kaffebordene. Aftenen indlededes paa passende Maade med en Række dejlige Hjemstavnsbilleder, taget og fremvist af Kommunelærer Thorkil Svendsen, Aarhus. Efter de officielle Taler havde Ingeniør Andreasen Ordet for at indbyde til næste Aars Stævne paa Vejstrup Højskole, Svendborg Amt.

Som Egnens Skik og Brug er, forløb hele Aftenen ved Kaffebordene, og Sange vekslede med Taler. Morsomt og vittigt talte Dr. la Cour paa Foredragsholdernes Vegne til Ledelsen, og da omsider Midnatstimen slog, sluttede Stævnet. Trætte gik Stævningerne hver til sit, og tidlig den næste Morgen begyndte Opbruddet. Hold efter Hold fik deres Grød og Kaffe og kørtes til Stationen, efter hver Tog-Afgang tyndede det mere ud, og da endelig Ledelsen drog af Sted ved 10-Tiden, var de sidste borte. Efter Hjemstavnsdagenes myretueagtige Uro, faldt der nu for en Tid landlig Fred og Ro over Højskolen, Gaarden og Haven.

De flittige unge Piger, der havde sørget saa godt for os under Stævnet, gik nu i Gang med at rydde op, medens vi drog hver til sit, et Sommerminde rigere, med øget Lyst til at mødes næste Aar igen.

Dybbøl Mølle

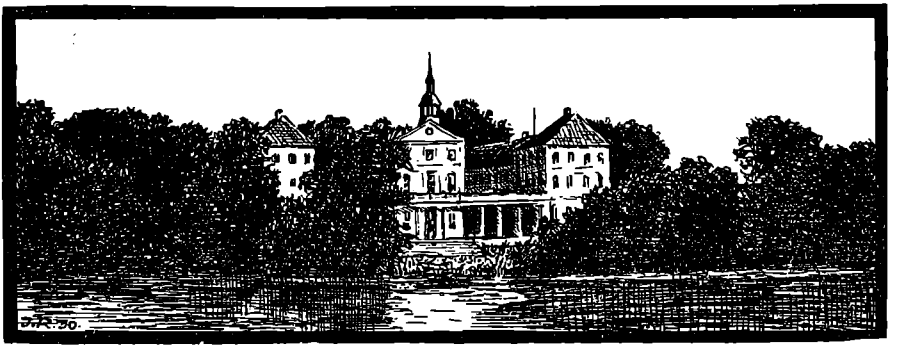

Graasten Slot

Den kulturelle Stilling i Grænseegnen
af Bibliotekar Jakob Petersen

Paa Afstemningsdagen den 10. Februar 1920 blev der afgivet 75431 Stemmer for Danmark og 25329 for Tyskland, eller rundt regnet 75% for Danmark og 25% for Tyskland. Det sidste Tal er ofte bleven overset og i ganske særlig Grad er det bleven undervurderet, i alle Tilfælde en Tid lang. Grunden til dette er vel nærmest at de 25% ved Folketingsvalget samme Aar gik ned til 15%. Det tyske Mindretals Styrke er dets geografiske Beliggenhed. I en omtrent lige Linie fra Graasten nordpaa til Genner Bugt og derfra lige mod Vest til Bredebro, og derfra følgende Jernbanelinien mod Syd til Grænsen, med Højer By og Landsogn ude mod Vest, har vi et Omraade, der omfatter 4 Byer og 25 Landsogne, som med Rette kaldes Grænseomraadet. I Grænseomraadet blev der den 10. Februar 1920 afgivet 54% danske mod 46% tyske Stemmer. Dette Tal blev ikke holdt ved Folketingsvalget samme Aar, idet der blev afgivet 53% danske, 33% tyske og 14% socialdemokratiske Stemmer. Det tyske Procenttal har

siden da ligget omkring ved 30% indenfor Omraadet. Ved sidste Valg i 1929 var det 28%. Tager vi det samlede tyske Stemmetal ved Folketingsvalget i 1929, saa var det 9776 Stemmer, og af disse faldt de 55% i selve Grænseomraadet.

Ser vi paa Skolen, som vel nok er en af de vigtigste Kulturfaktorer, saa er Forholdet dette, at der findes 22235 skolepligtige Børn i Sønderjylland. Deraf gaar 19315 Børn eller 86,9% i danske Skoler; medens 2920 Børn, eller 13,1% gaar i tyske Skoler. I Haderslev Amt gaar 8%, i Sønderborg Amt 11%, i Aabenraa Amt 15,9% og i Tønder Amt 20% af de skolepligtige Børn i tysk Skole. Den tyske Skole deler sig i kommunale og private Skoler. De kommunale er en Afdeling af den danske Folkeskole, der har tysk Undervisningssprog, medens Dansk er Undervisningsgenstand. Forholdet mellem de kommunale tyske Skoleafdelinger og den private Skole er, at 2041 Børn eller 69,9% gaar i de kommunale Afdelinger, medens 879 Børn eller 30,1% gaar i de private Skoler. De fleste tyske Privatskoler findes i Aabenraa Amt, nemlig 12, og de fleste tyske Skoleafdelinger i Tønder Amt, nemlig 19. I Aabenraa Amt er Tyskheden mere jævnt fordelt, selv om den er stærkest ned imod Grænsen, medens den i Tønder Amt saa at sige udelukkende er begrænset til Grænseomraadet. Der er ingen Tvivl om, at Tyngdepunktet for hele Tyskheden er at søge indenfor dette Omraade. Centrum for hele det tyske Skolevæsen er den tyske Privatskole i Aabenraa med dens 233 skolepligtige Elever.

Er dette sagt, saa kan vel en Del blandt Dem synes, at det er et trist Billede; men saa maa det siges med al mulig Eftertryk, at der med Genforeningen er sket en Ændring, som vi Danske kan være glade for. Før 1918 fandtes der ikke en eneste dansk Skole i hele Sønderjylland, og i Dag faar 86,9% af Landets Børn dansk Undervisning. De vil kunne forstaa, at det er en Omvæltning af en dybt indgribende Art. Dette er da ogsaa det store, der er sket, at Skolens Sprog nu falder sammen med Hjemmets Sprog, hvad den danske Folkeskole angaar. At det ikke er Tilfældet med de Børn, der besøger den tyske Skole, skal kun lige nævnes.

Rønshoved - Højskolens Gaard

To Bekendte ved Stensigmose
Adjunkt Otterstrøm og Dr. phil. Victor Madsen

Foruden Folkeskolen virker de 4 Statsskoler i dansk Aand og Retning, og til dette Skolevæsen slutter sig de 2 Seminarier, 3 Efterskoler, 4 Folkehøjskoler, 1 Landbrugsskole og 2 Husholdningsskoler.

Der er ingen Tvivl om, at Kirken næsten helt op til vore Dage har haft en afgørende Betydning, hvor Talen er om kulturelle Forhold. At den endnu betyder meget, ved vi alle, selv om dens folkelige Betydning er fuldstændig afhængig af Præstens Person. Kirken er nu næsten ren dansk, bortset fra de tyske Menigheder i Byerne og nogle tyske Frimenighedspræster. Det er at vente og haabe, at vi om nogle Aar har danskuddannede Præster siddende i alle vore Sogne.

Det er ikke let at vurdere Betydningen af, at der i alle Sogne indenfor Grænseomraadet i Tiden fra 1800 til 1850 har siddet tyskuddannede Præster. Af de 28 Præster, der sad som Sognepræster indenfor Grænseomraadet i 1850, blev ikke mindre end 14 afsatte, fordi de havde været meddelagtige i det slevigholstenske Oprør. I Ringenis Sogn har der i Tiden fra 1784 til 1850 været 6 Præster, og de har alle haft tysk Uddannelse. De tre sidste Præster lønner det sig at gøre nærmere Rede for. Pastor B.P.Godt, blev født i Ringenis 1814, var Præst i sit Fødesogn fra 1842 til 45, blev saa Præst i Felsted 1845 og afsat 1850, vendte tilbage efter 1864 og blev Præst i Broager og kort Tid efter Generalsuperintendent for hele Sønderjylland. Pastor C. A. Valentiner, født i Flensborg 1815, Præst i Ringenis fra 1846 til 49, blev saa Præst i Tyrstrup indtil Afsættelsen 1850. Kom tilbage efter 1864 og blev atter Præst i Tyrstrup. Han er Far til den bekendte, eller berygtede Amtsforstander Valentiner, der har gjordt sig sørgelig berømt under Finnemann Sagen. Pastor E. W. Lange er født i Aabenraa 1816. Var Præst i Ringenis 1849 til 50, vendte tilbage efter 1864 og blev Præst i Ullerup.

Dette er et Indblik i Kirkens Stilling før 1850 for et enkelt Sogns Vedkommende, men som her, saa overalt. Den lille Redegørelse viser ogsaa, hvordan Stillingen blev efter 1864. De Præsteslægter, der sad i Præstegaardene saavel før 1850, som efter 1864, havde intet Fælles med

den Befolkning, som de virkede iblandt. Hvilken Modsætning mellem her og saa nordpaa, hvor der i det samme Tidsrum, og da ganske særlig før 1850 udgik en Slægt, der i høj Grad var med til at bygge Land og Folk.

Saaledes er den kulturelle Stilling i meget grove Træk, og i Henhold til denne Stilling maa vi se at løse de Opgaver, der foreligger. Fremtidens Opgave er ikke alene at bevare det, vi har, men den er at underbygge det saadan, at vi kan naa videre frem. Der er falden Udtalelser om, at det ikke nytter ret meget at tilføre Kultur, naar ikke de økonomiske Forhold er i Orden. Tilsyneladende er dette sandt, men der maa dog tilføjes, det nytter sandelig heller ikke ret meget at have de økonomiske Forhold i Orden, hvis ikke de kulturelle Begreber er i Orden. De to Ting kan ikke adskilles. Efter min Mening er Forholdet dette, at det er vanskeligt at drive en saa vidt omspændende Økonomi, som det danske Landbrug i Realiteten er uden at have en omhyggelig Uddannelse, og dermed et højere Kulturniveau. Forholdet er det simple, at det er den kulturelle Standard, der betinger den økonomiske Udvikling, og ikke omvendt.

Der kan vel nok med fuld Føje siges, at vi staar kulturelt vel rustede, selv om der er mange Mangler endnu. Jeg har nævnt en Del, og skal endnu tilføje enkelte Ting. De danske Dagblade læses nu i alle Hjem i Sønderjylland, uden Hensyn til Sindelag. Danske Ugeblade og Tidsskrifter finder Vej til mange Hjem. Hele vort Bogsamlingsvæsen, med alle dets Mangler, staar ogsaa langt bedre rustet end før. Hvad vort Landbrug angaar, saa kan der gennem vore Dagblade læses om det kraftige Opsving, der foregaar. Og dog har det været vanskelige Aar, særlig for den Ungdom, der satte Bo i de dyre Aar. Jeg vil blot nævne dette, men tale om den vil jeg ikke, dertil er jeg ikke nok inde i Enkelthederne, og dertil er Striden om Krisens Størrelse og dens Aarsag endnu altfor stor.

De vil efter det, jeg har sagt, faa det Indtryk, det skulde da gerne være Tilfældet, at Stillingen ikke er ugunstig for os. Jeg vil derfor tilføje til det jeg sagde før, at har vi faaet Stillingen underbygget, saa er dette ikke helt nok.

Vi maa ogsaa, og det i Kraft af vor Stilling, have en missionerende Kraft. Hvad vilde det ikke betyde for vore Landsmænd syd for Grænsen, hvis det kulturelle Liv, som rører sig nord for Grænsen kunde staa Maal med det rige Liv, der leves paa de bedste Egne i vort Land? Det farligste, der kan ske, er at vi føler os tilfredse med Stillingen, som den er. Det har vi Danske gjort saa mange Gange og paa saa mange Maader, at vi maa faa en Rædsel for den selvbehagelige Følelse, der af og til kan gribe os. Vi maa huske paa, at Stilstand er Tab, og derfor maa vi fremad. Det er da ogsaa her, at de nationale Foreninger gør deres Arbejde; der kunde være mere Kraft i det Arbejde, det skal villig indrømmes, men om denne Kraft skal komme, staar til Dem, og ikke alene til de Folk, der staar midt i det.

Det er at haabe, at de kommende Aar vil bringe os »bliden Bør,« saa at alt det Liv, der nu rører sig i vore Rækker, maa faa en rig Udfoldelse til Held og Lykke for vort Fædreland.

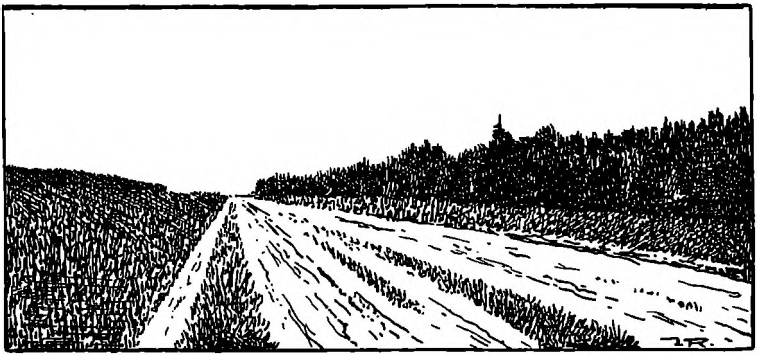

Oksevejen mellem Bov og Gejlaa

De geologiske Forhold.

Af Direktør for Danmarks geologiske Undersøgelse
Dr. Victor Madsen

Rønshoved ligger paa det Omraade, som Indlandsisen bredte sig ud over, da den under vor tredje og sidste Istid rykkede frem over Danmark. De Jordlag, som danner Overfladen i Egnen omkring Rønshoved, er derfor afsatte enten direkte af vor tredje Indlandsis: Moræneler og sine Steder Morænegrus, eller af dens Smeltevand: lagdelt Grus, Sand og Ler, eller de er opstaaede efter den sidste Istid: Strandgrus og Strandsand ved Kysterne, Tørv og Dynd i Moser og Enge og Aasand i og ved Vandløbene. Ogsaa Terrænets Former skyldes Indlandsisen; Banker og Bakker, Lavninger og Dalstrøg er blevet udformede af Indlandsisen og dens Smeltevand, for en stor Del den Gang, da Isen smeltede bort fra Landet. Kun visse Kystformer er senere, idet de er opstaaede ved Havets nedbrydende og opbyggende Virksomhed: Klinter, Strandvolde, Odder.

Jordlag, som er ældre end vor sidste Istid, kan man dog træffe enkelte Steder. Det er navnlig i Stensigmose Klinter ved Sønderborg Bugt paa Broagerland, at der kommer til Syne en Lerart, som er afsat i Havet under den

varme Mellemtid, Interglacialtid, mellem den sidste og den næstsidste Istid, og som fører Navnet »Eem-Leret« efter Floden Eem i Holland, hvor denne Lerart først blev opdaget, eller »Cyprina-Leret« efter de Skaller af Muslingen Cyprina islandica, som findes i Leret. Lagrækken undersøges bedst i »Gottsches Klint« (opkaldt efter dens Opdager Professor C. Gottsche, Hamborg) omtrent 650 m Nord for Fiskerhuset ved Stensigmose. Nederst findes der op til en 2 m Ferskvandsaflejringer med Skaller af Ferskvandssnegle og -muslinger: Ler, kalkholdig Gytje, en Tørvestribe og Sand, over denne, omtrent $6\,1/2$ m Eem-Ler, som kan deles i en 1,3 m tyk Horizont med Skaller af Blaamuslingen Mytilus edulis o. a., afsat i et mere lukket Farvand, og en 2 m tyk Horizont med Skaller af Cyprina islandica o. a. afsat i mere aabent Vand. Over Eem-Leret kommer der 3 m Overgangslag, leret Sand med Muslingeskaller, og derover 14 m Sand, saakaldt »Tapes-Sand«, opkaldt efter Tæppemuslingen Tapes, med en meget rig Fauna af Havsnegle og -muslinger. Dette overlejres af indtil 4 m Moræneler, 0,6—2,8 m Sand og Mergel med omlejrede Skaller og øverst 0,6—0,8 m forvitret Moræneler. Lagene hælder 20^0 i sydvestlig Retning. I alle de marine Lag findes den for Eem-Leret karakteristiske Musling Tapes aureus var. eemiensis. Denne Lagrække viser, at der i den sidste Interglacialtid skete en Sænkning af Landet, saa at Havet trængte ind i en Lavning, hvori der var afsat Ferskvandsaflejringer; Sænkningen fortsatte sig, saa at der blev »aabent Vand«, og slutteling afløstes den af en Hævning, under hvilken Tapes-Sandet blev afsat. Sænkningen og Hævningen foregik, medens Klimaet stadig var varmt som i Nutiden; dette fremgaar ogsaa af Snegle- og Muslingeskallerne.

Naar man fra Fiskerhuset gaar langs med Kysten henimod Gottsches Klint, ser man, at Klinterne væsentlig er opbyggede af Moræneler og af lagdelt Sand og Grus, afsat af Indlandsisens Smeltevand. Ud for den store grønne Indsænkning 300 m Nord for Fiskerhuset blev der 1906 fundet en Stødtand og to Kindtænder af en Mammut; de er nu paa Museet i Kiel. Længere mod Nord ser man flere Steder Eem-Ler i Klinterne, saaledes lidt Nord for Ind-

sænkningen, hvor der findes en næsten lodret Mur af Eem-Ler, der fortsætter sig mod Sydøst, staaende frem i Strandkanten; ved Højvande kan det være vanskeligt at komme forbi den. Sydvest for Muren finder man Ferskvandskalk. Imellem Eem-Ler Flagerne længere mod Nord er der Fald med Tapes-Sand.

Paa Kortet over Jylland kan man drage en Linie, som danner Skel mellem Omraader af vidt forskellig Natur, en Linie, som i Hovedsagen maa anses for at danne Grænsen for Indlandsisens Fremtrængen i Jylland under vor tredje og sidste Istid. Fra Syd for Bovbjerg paa Vestkysten gaar denne Linie mod Øst med et bugtet Forløb til Dollerup Sydvest for Viborg ved Enden af Hald Sø. Her bøjer den om i sydlig Retning og fortsætter sig med mindre Bugtninger, men i Hovedsagen holdende denne Retning, til Rigsgrænsen, som den passerer ved Padborg Station. Der er en udpræget Væsensforskel mellem Terrænformerne paa den ene Side og paa den anden Side af den omtalte Grænselinie. Paa den ene Side har man de oprindelige Former bevaret i Ungdomsstadiet med stejle Bakker, med Fordybninger uden Afløb, med Tunneldale og med Dalstrøg, udformede af Isens Smeltevand under aaben Himmel, dannede under andre Afvandingsforhold end de nuværende. Paa den anden Side af Grænselinien findes Vest-Jyllands store Hedesletter og Bakkeøer. Paa disse er de oprindelige Former ikke bevarede. Terrænformerne har naaet Modenhedsstadiet med udjævnede Bakker, uden afløbsløse Fordybninger, uden de særprægede Tunneldale, men med Dalstrøg, udformede af de nuværende Vandløb. Denne udprægede Væsensforskel mellem Terrænformerne paa den ene Side og paa den anden Side af den omtalte Grænselinie er et afgørende Bevis for, at denne Grænselinie i det væsentlige har været Grænsen for Indlandsisens Fremtrængen i Jylland under vor sidste Istid. Den gaar i den sydlige Del af det danske Sønderjylland over Rødekro, Nybøl, Øst for Bollerslev, over Torp, Kliplev, Vilsbæk, Øster Gejl, Nørre Smedeby, Vest om Højlandet ved Bov, og passerer Rigsgrænsen ved Padborg Station. Vest for den ligger den store Tinglev Hedeslette, hvis sydlige Del er afsat

udenfor Isranden af en Smeltevandsflod, som strømmede frem under Isen i en Tunneldal, dækket af en Istunnel, som nu indtages af Flensborg Fjord og Krusaa, og forlod Isen gennem en Gletsjerport ved Padborg Station. Der kunde Smeltevandsfloden brede sig ud over Indlandsisens Forland og afsætte den sydlige Del af Tinglev Hedeslette. Af dennes Hedesand har Vinden dannet Indsandet i Frøslev Plantage med de ejendommelige Klitter Frøslev Polde, som naar en Højde af 51 m over Havfladen. En Forestilling om de mægtige Stenmasser, som Indlandsisen ophobede ved sin Rand, faar man i de store Grusgrave i Kidskelund Plantage, i hvilke der findes mange tertiære, fossilførende Sten.

Da Afsmeltningen af Indlandsisen begyndte, veg Isranden tilbage, i den her omhandlede Egn i østlig Retning, uvist hvor langt, og Klimaet blev saa mildt — at dømme efter et Fund paa Smidstrup Mark i Nærheden af Gadbjerg Station paa Vejle-Brande Banen — at ikke alene Polarplanterne, men ogsaa klæbrig Birk, Enebær og Skovfyr kunde tage Landet i Besiddelse, og Elsdyret og maaske Bæveren indvandre. Derpaa kom der en Kuldeperiode, og Indlandsisen rykkede atter frem til den saakaldte »østjydske Israndslinie«, der fra Djursland strækker sig ned gennem Jylland Øst for Gudenaa, og i den her omhandlede Egn gaar Øst for Sønder Hostrup og Hostrup Sø, Vest om Søgaard Sø, over Holbøl og Stagehøj til Flensborg Fjord noget Øst for Kollund. Fra den 67 m høje Stagehøj har man en pragtfuld Udsigt over de Randmorænebakker, som den Gang dannedes ved Isranden, og som hæver sig en 20 m over det omgivende Terræn. At Randmorænebakkerne bestaar af Grus, ses i forskellige mindre Grusgrave. Mod Vest skuer man ud over et fladt Terræn med sure Mosestrækninger og stærkt udvasket og podsoliseret Sand. Det afvandes ad Overfladen til Vidaa, men en betydelig Del af Nedbøren synker ned i Undergrunden og kommer frem som Kilder ved Fjorden og i Krusaas Dal. I det fjerne ses mod Vest i den nordlige Del af Kidskelund Plantage og op mod Øster Gejl den noget lavere, men mere spidstoppede yderste Randmoræne.

Ogsaa længere nordpaa er der Grusgrave i »den østjydske Israndslinie«, lidt Syd for Søgaard Sø ved Vejen til Vilsbæk og Øst for Hostrup Sø. Her findes der et vildt, imponerende Randmorænelandskab, som man fra den 73 m høje Bakke med Triangulationsmærket faar et godt Indtryk af.

Øst for Vilsbæk findes der mellem de to Israndslinier en ejendommelig, rund, ovenpaa affladet 70 m høj Bakke, Fladbjerg, som hæver sig en 30 m over det omliggende Terræn. I en Lergrav i dens Nordside ser man, at den bestaar af lagdelt, stenfrit Issøler. Den maa være opstaaet ved, at der i en Fordybning eller et Hul i Indlandsisen dannede sig en lille Sø af Indlandsisens Smeltevand, i hvilken der afsatte sig Issøler. Da saa Isen smeltede bort, blev Leret tilbage og kom til at danne en fritliggende Bakke. En Bakke af samme Slags findes Syd for Bovrup, det 63 m høje Brokbjerg. I smaa Vandingsgrave paa den kan man se, at den bestaar af fint, stenfrit Issøler. Paa den stejle Vestside er der Sand over Leret.

Efter en Tids Forløb tog Afsmeltningen igen fat, og Isranden trak sig igen tilbage mod Øst, uvist hvor langt, men under en ny Kuldeperiode rykkede den atter frem under det saakaldte Beltfremstød, ved hvilket Isen fra Østersøen sendte store Gletsjere op i Lillebelt og Storebelt, medens Nord- og Midtfyn ikke blev isdækket. Isen naaede den Gang frem i den her omhandlede Egn til det jydske Hovedvandskel, Vestgrænsen for Sundeveds Morænelerområde mod Sand og Grusaflejringerne længere mod Vest, til en Linie fra Feldsted over Kværs og Hokkerup til Flensborg Fjord ved Hønsnap Skov.

Den endelige Bortsmeltning fra Sønderjylland foregik paa den Maade, at Indlandsisen i lang Tid blev liggende som en ubevægelig, død Ismasse. Med sin sidste Kraft udgravede den Vemmingbund til et Istungebækken og ophobede de udgravede Grus- og Sandmasser i de indtil 57 m høje Randmorænebakker omkring Vemmingbund. Den 68 m høje Morænelerbanke Dybbøl Bjerg var vel allerede dannet noget tidligere. Her ses Nord for Landevejen fra Egernsund til Sønderborg Sønderjyllands største Sten, »Bar-

stenen«, som bestaar af rød, storkornet Granit. Den er 25,5 m i Omkreds, 2,7 m høj, 8,8 m lang og 6,7 m bred.

Under Afsmeltningen af den døde Is i Sundeved skete der det, at der ved Nybøl Nor og ved Iller opstod Smeltevandssøer, hvis Bredder paa alle Sider dannedes af den døde Is og i hvilke der afsatte sig det stenfri Issøler, som nu udnyttes i en Mængde Teglværker. »Iller-Issøen« var hesteskoformet. Den strakte sig fra Broager Vig og Iller i en Bue nordpaa ind mellem Broager og Mølmark og derpaa sydpaa til Gammelgab. Vandstanden i den var ca. 28 m over Havet. Sandaflejringer omkring Iller og Gammelgab viser, at paa disse Steder havde Søen Tilløb fra Syd og fra Sydøst. Ved den videre Afsmeltning af den døde Is gik der Hul paa Søens Isbred, saa at Vandet pludselig brasede ud ved Dynt, idet det udskar sig den dybe Kløft, som nu saa bekvemt benyttes af Jernbanen fra Broager til Skelde. Fra Marken Sydvest for Dynt Mølle er der en storartet Udsigt over Udtapningskløften, i hvilken Dynt Station ligger, og over hele det sydlige Broagerland. Man ser »Iller-Issøens« Omraade, Gammelgab, hvor som sagt et af Issøens Tilløb mundede ud, og Lavningen mellem Dynt og Skelde, hvor Vandet atter samlede sig og dannede den saakaldte »Slusetrin Issø«, hvis Vandflade fik en Højde af 12—14 m over Havet. Men dette varede ikke længe. Ogsaa denne Sø fik Afløb og udtømtes gennem Lavningen ved Mølskov og Mølledammen i Sønderborg Bugt.

»Egernsund-Issøen« strakte sig over Egernsund, Sildekule og Nybøl Nor, over Halvøen Vest for Egernsund til Alnor og næsten til det inderste af Sildekule; Vest for Nybøl Nor naaede den til Graasten og Hovedgaarden og nordpaa til en 500 m Syd for Adsbøl. Paa Nordøstsiden af Nybøl Nor begynder Issøleret 300 m Vest for Skoven Møllesned og strækker sig ind i Landet til Nybøl. Det indtager Halvøen Syd for Nybøl Nor, hvor dets Grænse forløber bueformet 600 m Nordvest for Skodsbøl og naar Flensborg Fjord lidt Øst for Egeskov Teglværk. Issøens Bredder dannedes helt rundt om den af den døde Is, som ogsaa udfyldte Flensborg Fjord og de dybeste Partier af

Nybøl Nor og Sildekule. Vandstanden i Issøen var 25 m o. H. Sandet ved Nybøl viser, at her havde Søen et Tilløb. Mærkelig nok havde den et andet Tilløb paa Sydkysten Øst for Rendbjerg Teglværk. Her viser Sandbakkerne, at et Vandløb er mundet ud i Issøen, og at det er kommet fra Sydvest, altsaa over den døde Is i Flensborg Fjord fra Holdnæs. Fra Smøl Vold er der en herlig Udsigt ikke alene over hele »Egernsund-Issøens« Omraade, men ogsaa over Vemmingbund med de omgivende Randmoræner.

Issøleret kan studeres i flere af Teglværksgravene. Det er med et svensk Udtryk »varvigt«, det bestaar af vandrette Aar-Lag, »Varv«, som er decimetertykke eller lidt mindre. Hvert »Varv« er afsat i Løbet af et Aar. Forneden er Varvet lysere af Farve og lidt sandet, denne Del af det er dannet om Sommeren, da Isafsmeltningen var stærkest, og der løb en Del Smeltevand ud i Søen; foroven er Varvet mørkere af Farve og bestaar af rent Ler, denne Del af det er dannet om Vinteren, da Isafsmeltningen ophørte. Man kan sine Steder tælle en 30 Varv, og sammenlignende Undersøgelser af Varvene i de forskellige Teglværksgrave viser, at »Egernsund-Issøen« har eksisteret i en Halvthundrede Aar. Den endte rimeligvis sin Tilværelse med en Udtapning gennem Renden i Egernsund. Disse interessante Forhold er blevne udredet af Assistent ved Danmarks geologiske Undersøgelser Sigurd Hansen, og det er paa Grundlag af hans Skildringer, at denne Fremstilling er givet.

I Afsmeltningstiden laa den sydlige Del af Østersøomraadet højere end nu; de danske Øer var landfaste indbyrdes og med Jylland og Skaane. Indlandsisen trak sig længere og længere tilbage i Østersøen, idet den opstemmede denne til en stor, isdæmmet Indsø, medens Landet hævede sig mere og mere. Da Indlandsisens Rand var naaet tilbage til Mellemsverige, laa det sydlige Danmark mindst en 75 m højere end nu, og Vandspejlet i den isdæmmede Østersø var ca. 55 m over Kattegat, til hvilket den havde Afløb gennem en Flod i den dybe Rende mellem Femern og Lolland og gennem Storebelt. Den vestlige Del af Østersøen var da et Fastland med Søer, bl. a. i de

dybe Lavninger i Sønderjyllands Fjorde, og Floder, som strømmede ud gennem Beltdalene. Da Isranden trak sig videre nordpaa fra Mellemsverige, der laa lavt, skete der en vældig Udtapningskatastrofe; den isopstemmede Østersø brød igennem over Venern ved Bjerget Billingen, og dens Vandspejl stillede sig i Højde med Skagerrak, idet den blev til et Indhav, medens store Omraader omkring Østersøen blev tørlagte. Men Hævningen af den skandinaviske Halvø afspærrede efterhaanden atter Forbindelsen med Skagerrak, og Østersøen blev for anden Gang til en Indsø, den saakaldte »Ancylus-Sø«, opkaldt efter Sneglen Ancylus, hvis Skaller findes i dens Aflejringer. Ancylus-Søen havde først Afløb gennem en Flod over Mellemsverige, men dette Afløb lukkedes paa Grund af den fortsatte Landhævning, som var størst mod Nord, og hvorved Ancylus-Søen saa at sige kippedes sydover, saa at de ved Udtapningskatastrofen tørlagte Arealer atter kom under Vand, medens Ancylus-Søen paany fik Afløb gennem Renden i Storebelt. Dette fandt Sted i Fyrreskovens Tid.

Landsænkningen fortsatte sig imidlertid i det sydlige og vestlige Østersøomraade, og Havet trængte tilsidst ind i Østersøen gennem Belterne og Øresund og omdannede den til et Indhav, det saakaldte »Litorina-Hav«, opkaldt efter Strandsneglen Litorina. Dette skete i Egeskovens Tid, hvor Stenalderbefolkningen ophobede sine Maaltidsrester i Køkkenmøddingerne paa Kysterne. Men medens de nordlige Dele af Danmark atter hævede sig, vedblev Sønderjylland tilligemed de sydvestlige Østersølande at sænke sig, saa at man i Sønderjylland nu finder Køkkenmøddingerne ude i Havet, f. Eks. i Haderslev Fjord, i Genner Bugt, inderst i Flensborg Fjord, og i Vindeby Nor ved Eckernförde. Et Kulturlag fra Slutningen af den yngre Stenalder i den nu tørlagte Fjord Bundsø paa det nordlige Als viser, at Landet endnu den Gang sænkede sig, men hvorlænge Sænkningen af Sønderjylland fortsatte sig, og om den i det hele taget er afsluttet, ved man endnu ikke. Ved de Præcisionsmaalinger, som Geodætisk Institut foretager, vil man i Tidens Løb faa denne Sag opklaret.

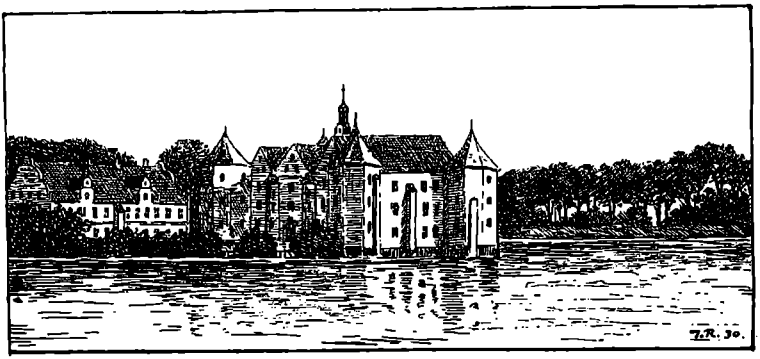

Glycksborg Slot

Om stednavne ved Flensborg fjord

af Dr. phil. Marius Christensen

I anledning af et brev, som jeg har modtaget, skal jeg begynde med nogle bemærkninger om stednavnenes *rette form* og om vanskelighederne ved at udfinde deres oprindelige betydning.

Med hensyn til, hvorledes man bør skrive et stednavn, findes der vejledning fra to sider. Kan man finde navnet i en god gammel kilde, vil denne navneform tit oplyse den oprindelige form, og man kan da påvise, hvorledes det har udviklet sig til den nuværende og finde en passende skriftform. Og den nuværende udtale i folkemunde i den nærmeste omegn vil i mange tilfælde give god vejledning til en rigtig opfattelse af navnet.

Lad os tage et navn, som ligger ganske nær. Sognets navn, hvor mødet holdes, skrives i middelalderen *Rinkenisse*, og det udtales her og i nabosognene på en sådan måde, at den der er fortrolig med Sundevedmålet ikke kan være i tvivl om, at det har en *k*-lyd efter første stavelse. Hvor de gamle former og nutidens udtale på denne måde

stemmer, er der ikke tvivl om, hvad der er navnets ægte form. Så kan der være så mange ægte eller uægte sagn — der er nemlig ikke så få uægte — om en kong *Ring*, som skal have drevet sørøveri fra næsset. De gamle skrivemåder og nutids udtale vidner uimodsigeligt, at det skal skrives *Rinkenæs*. Om vi kan forklare denne form, er ganske ligegyldigt; vejen til fortolkning går ialfald aldrig gennem en forvanskning af den ægte, overleverede form.

Men vi må så også forstå, at det kun er egnens egen udtale, der betyder noget. Så snart vi kommer længere bort, hvor navnet ikke daglig høres, er også folkemålsudtalen påvirket af skriftsprog (nu især af avisernes stavemåde) og ubrugelig som rettesnor. Hvor langt vi kan komme bort, inden pålideligheden hører op, kan der ikke gives nogen enkelt regel for, da de mest kendte og benyttede navne kan holde deres ægte form længere borte end de mindre kendte. Købstadnavne kan man f. eks. høre i ægte folkelig form adskillige mil fra købstaden selv, ligeledes bekendte markedspladsers navne og lignende. Stationsnavne er på den anden side særlig udsatte for påvirkning, fordi man daglig hører dem udråbt af folk, som ikke hører hjemme på egnen, og fordi man daglig ser dem stavede på skilte og i køreplaner.

Med hensyn til den anden kilde, de gamle skriftformer, frembyder Sønderjylland en særlig vanskelighed, idet mange af dem, der skrev dem i den senere middelalder og i nyere tid, var tysk uddannede eller ligefrem tysktalende. Uvilkårligt kan deres skrivemåde være påvirket deraf, saa et *drup* bliver til *dorp* eller lignende. Medens i kongeriget som regel skrivemåden i stednavnene efterhånden forandres i lighed med den almindelige retskrivning, ser vi i hertugdømmet ved siden af denne naturlige udvikling to andre fremgangsmåder, eller rettere tre. Den første er, at skriveren, som er ukyndig i danske skrivevaner, tager folkemålsformen uden ændring, og f. eks. skriver *Laygaard* for *Ladegaard*, fordi han ikke ved, at man i alm. dansk skriver *lade*, hvor sønderjydsk har *laj*. Vi har sådanne upåvirkede folkemålsformer i *Fröslee, Harrislee;* vi kan også finde dem i kongeriget (*Haslev* på Sjælland har været skrevet

Hasle), men der rettes de som regel, fordi der er så mange andre navne af lignende art, der kan virke til rettelse.

Den anden metode er den, at man bevarer den middelalderlige skrivemåde, fordi man ikke har noget bedre at sætte i stedet. Således er *Tingleff* ganske simpelt den skrivemåde, som i hele Danmark var i brug til langt ind i det 17. århundrede. Det er blot en dansk retskrivningsændring, som ikke er nået hertil. På samme måde er *Rapstedt* en middelalderlig form, blot *dt* for *d* er en tåbelig skrivemåde, som i reformationstiden var umådelig udbredt i skrift (men ikke i tryk) hele landet over. I og for sig er formen bedre end den nu almindeligste forvanskning til *Ravsted,* som af alle, der ikke er fra egnen, udtales og må udlæses som *Rausted,* som om forleddet var *rug* eller *rav.* Den form, som svarer til den middelalderlige og til folkemålsudtalen *Rafstej,* er *Rabsted* (sml. *gaf—gabe, taf—tabe*).

Men undertiden (i gammel tid dog sjældent) var skriveren så tyskkyndig, at han kunde give navnet en form, som passede bedre ind i hans eget sprog. Der er jo en række tyske byer, som har navne på *-leben* (*Eisleben* osv.), og efter dem kunde han omdøbe *Hadersleben, Bollersleben* osv. Med *dorp* gik det let, men det ser ud, som denne endelse alligevel har været forholdsvis lidet udsat. At *skov* blev til *schau* er næsten en selvfølge, og *Bøjskov* altsaa til *Beuschau.*

Alt dette er gjort uden hensigt, blot paa grund af skrivernes uvane med at skrive dansk, men det gør, at de ældre skriftformer af sønderjydske navne altid må benyttes med nogen varsomhed. Noget andet er, at der i senere tid *med vilje* er lavet om på navnene for at gøre dem mere tyske af udseende. Det er alligevel den ældre, ubevidste fortyskning, som har udført langt det meste af forvanskningerne; men de senere tyske herskere har ganske vist bevaret disse forvanskninger med stor glæde og benyttet dem på en lidet tiltalende måde til at påvise forskellen mellem navnene her og i det øvrige norden, en forskel, som slet ikke findes.

Disse vanskeligheder, som altså findes i højere grad

i Sønderjylland end i det øvrige Danmark, *kan* dog overvindes, men det vilde være urigtigt at overse dem. Og da befolkningen godt nok er på det rene med, at der er tyske forvanskninger, må man være varsom, for at den ikke skal få det indtryk, at der nu laves danske forvanskninger. Der må kunne gives fuldt ud overbevisende grunde, hvor der foreslås en ændring.

De har måske lagt mærke til, at *Jersdal efter genforeningen* er blevet »fortysket« til *Jerstal*. Grunden til ændringen er, at folkeudtalen uimodsigeligt viser, at sidste led ikke er *dal* (hverken selvlyd eller medlyd stemmer), og at formen *Jersdal* først er opkommen i det nittende århundrede, tidligere skrev man altid *t*. Den grundsætning – som tyskerne ikke blev generede af – at man aldrig må tilpasse navnet efter en mulig forklaring, men skal tilpasse forklaringen efter navnet, er den, som også her er fulgt.

Der var engang en Mand, som foreslog at ændre *Koldkåd* ved N. Løgum til *Kålgård* – ja så blev det jo unægtelig en hel del mere forståeligt. Men det første *å*, *l* og *g* er alle tre i strid med udtalen, og navnet *Koldkåd* genfindes i forskellige former fra gammel til ny tid rundt omkring i Danmark (og for øvrigt også i England) så det behøver ikke at ændres for at blive godt dansk.

Men der kan komme tilfælde, da både de gamle kilder, folkemålet og sammenligning med landets øvrige navnestof lader os i stikken. En stavemåde *må* vi have, og vi er da henviste til at handle efter bedste skøn. Som eksempel kan vi tage en anden stationsby. Udtalen er *Jorkær*, den blev i ældre tid skrevet *Jordkier* og senere forbedret til *Jordkirch*, en form som tyskerne godkendte. At Ordet ikke har noget med *Kirke* at gøre, er åbenlyst; en jordkirke vilde da ogsaa være en mærkelig bygning, selv om der har eksisteret sådanne på Island. Men selv om sidste led sikkert nok er *kær*, er det første led ganske tvivlsomt. *Jord* er det næppe, og der er da også en middelalderlig form *Hiortteker*. Udtalen synes dog ikke at kunne forliges med denne form, og det ligger nær at tro, at det middelalderlige *tt* er fejl for *th* (af den slags fejl er der

mange), og i den tro har man da valgt skrivemåden *Hjordkær*, som stemmer med folkemålsudtalen (*h* foran *j* udtales ikke i sønderjydsk) og ikke strider absolut mod den gamle skrivemåde. Men det må siges, at denne skrivemåde hviler kun på et skøn, ikke på noget videnskabeligt bevis.

Den første opgave for stednavneundersøgelsen er at fastslå navnets rette form, men den anden, måske ikke mindre vigtige, er at fortolke det. Her er syndet utroligt i tidernes løb.

Vi har »folkelige« fortolkninger som »Kålgård« eller den med kong Ring. Jeg hørte i sin tid af min gamle værtinde sådan en forklaring. Hun var fra Ladegårdsskov ved Gråsten, og hun fortalte mig også, at Broager kirke havde tvillingtårn, fordi den var bygget af to »siamesiske« søstre:

Der var en præst, som skulde sætte en genganger ned. Han kørte så hen til kirken, hvor gengangeren holdt til. Inden han gik ind i kirken, sagde han til karlen, som hed Nis: »Du må ikke køre, inden jeg siger til dig: Kør nu i Guds navn! Selv om du synes, det er mig, der siger det, må du ikke køre, når jeg ikke siger: i Guds navn!« Præsten gik så ind i kirken, og Nis holdt udenfor. Noget efter kommer præsten ud (det så da ud, som det var ham) og sagde: »Kør nu, Nis!« Men Nis blev holdende, til den rigtige præst kom ud og sagde: »Kør nu i Guds navn, alt hvad tøjet kan holde!« Da de så havde kørt et stykke, råbte præsten: »*Hold, Nis!*« Og det fik stedet navn efter (*Holdnæs*, på sydsiden af Flensborg fjord).

Jeg behøver vel ikke at forklare Dem, at dette er fri digtning. Men videnskabsmændene kan for den sags skyld digte lige så frit. En meget berømt Berliner-professor, ditmarskeren Karl Müllenhoff, har ment at finde folkestammen *Varnernes* navn i det *Varnæs*, som ligger nordligst i Sundeved. Han gør det langt lærdere end Marie fra Ladegårdsskov ved at oversætte det til latin: »promuntorium Varinorum«, og der er mange, som har ladet sig dupere af den lærdom. Men det *Var-*, vi har i *Varnæs*, er vist det samme som i *Vargårde* og *Varmark* i Tyrstrup herred, eller *Varbjærg* i Angel, og det er igen det samme som

Slesvig Domkirke - Korsgangen

Dr. phil. Vilh. la Cour

Vor eller *Ure* i Nørrejylland, *Vormark* og *Vornæs* på Fyn og Tåsinge, og en hel række *=orer* på Sjælland — i Skåne og Halland kan vi igen finde *vara* med *a* ligesom i Sønderjylland. Og dette *vara* eller *ore* betyder (skovbevokset) udmark. *Varnerne* kan vi godt henføre til samme klasse som karlen *Nis* og kong *Ring*, selv om de er fremført med betydelig større krav på videnskabelighed.

Men — det er lettere at vise at en forklaring er urigtig end at finde den rigtige. Og det skulde jo dog være målet for vore overvejelser. Og heldigvis er det sådan, at vi ofte kan samle en række stednavne i en gruppe med samme efterled, og dette efterled kan vi for det meste bestemme betydningen af (tvivlsomme er f. eks. *=um* og *=løse*, men dem har vi tilfældigvis ikke her på egnen). Det er jo rart, om vi også kan bestemme forleddets betydning, og det går også i mange tilfælde.

Dette med efterleddene får nu særlig værdi, derved at det ser ud, som om hver tid har haft særlig brug for visse efterled. Til de allerældste hører navne på *=inge* (måske fra først af stamme= eller slægtsnavne, som så er knyttede til slægtens hjemsted). Senere følger navne på *=sted, =lev, =løse, =torp, =by, =bøle, =rød.* Desuden naturnavne på *=skov, =ved, =næs, =mark* osv. Da disse navne danner alderslag, kan man ud af deres fordeling slutte sig til bebyggelsens historie i oldtiden.

Her frembyder halvøerne ved Flensborg fjord, Sundeved i videste forstand og Angel, et mærkeligt billede. *Hele navnestoffet* er nordisk. (Selvfølgelig kan der være ny tyske navne som *Glücksburg*, bygget af hertug Hans 1582 til 87, eller *Wassersleben*, som før hed Klusgård, men 1770 til 89 tilhørte bondevennen, konferensråd Joachim Wasserschlebe og fik navn efter ham). Men de ældste lag er svagt repræsenterede. I Sundeved findes et navn på *=inge* (Kiding), i Angel et ved stranden (Gelting) og nogle få ind imod landsiden; på *=sted* har vi ligeledes et i Sundeved og nogle stykker i Syd= og Vest=Angel. På *=lev* har vi to i Sundeved (Kliplev og Undelev) og et enkelt i Angel (Tolslev i nærheden af Gelting). Der er altså navne af samme art som overalt i Danmark, og de

få navne på *=lev* er særlig vigtige, fordi de uden for Syd=skandinavien kun findes i et afgrænset tysk område i Ty=ringen. Mellem Måslev og Koslev i Svansen og det nær=meste tyske ligger der over hundrede kilometer, men nordpå og østpå fortsætter de uafbrudt.

De rigtig gamle grupper af bygdenavne er altså kun småt repræsenterede. Udenfor dem ligger i Sundeved *=tor=perne* med sognebyerne Ulderup og Såtrup i spidsen, og i Angel er der en mængde torper, også som sognebyer. Yderst på halvøerne har vi navne på *=bøle*, sognebyerne Holebøl, Adsbøl, Dybbøl og Nybøl i Sundeved. I Angel (og Svans) er de ikke altid lette at holde ude fra navne på *=by* med et personnavn som forled. Det er *=by*, som der er den herskende endelse. At så mange sognebyer har navne på *=torp*, *=bøl* og *=by*, kan kun betyde, at den tætte bebyggelse er sen, at den først er foregået i vikinge=tiden og den tidlige middelalder.

Man har før — med støtte af den angelsaksiske historie=skriver Beda — villet forklare dette ud fra udvandringerne. Ved angelsaksernes udvandring var disse egne blevet folke=tomme, og så rykkede ny folk ind. Forklaringen er dog nok simplere. På de frugtbare halvøer har der fra den grå oldtid stået en uigennemtrængelig storskov. Først jernalderens redskaber gjorde det muligt at rydde boplads i en sådan skovs indre, og derfor er overalt i vort land de stærke lerjorder noget af det sidst bebyggede. Sidst i oldtiden har man derimod magtet skoven, og da opstår de mange *=torper* osv. inde på gammel skovbund. Vi ser ganske det samme i Sydfyn og andre steder.

Men forskellen mellem *=bøle* i Sundeved og *=by* i Angel og Svansø er næppe tilfældig. Det viser sig, at navne på *=by* med personnavn som forled næsten kun findes langs østersøkysterne ved den store sejlled mellem Sverrig og Hedeby, og talrigst på begge sider af Slien. Mere og mere gør den tanke sig gældende, at danskerne ikke har været ene om at opdyrke disse egne, men at også et andet nordisk folk, svenskerne, har taget del i bebyg=gelsen. Men sporene heraf når ikke nord for Flensborg fjord.

Medens den ældre del af bebyggelsen (op til *=torp=* tiden) har været ens på begge sider af fjorden, taler stednavnene altså om en forskel i *=bøle=* og *by=*tiden. Forskellen var dog ikke af den art, at den afbrød sammenhængen. Dansk og svensk var dengang næppe mere forskellige fra hinanden, end sundevedsk og alsinger er nu. De sydlige halvøer gled snart igen let ind i helheden.

(Til sidst blev enkelte navne fra den nærmeste omegn gennemgåede og deres oprindelse, så vidt det er muligt, forklaret.)

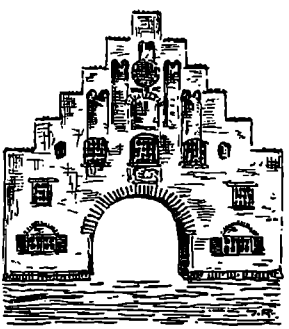

Flensborg -- Nørreport

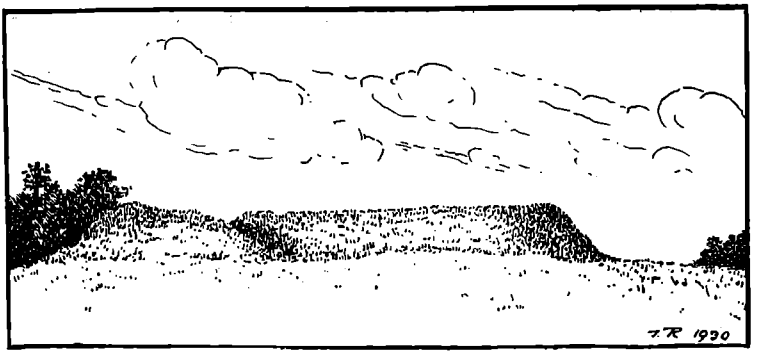

Smøl Vold

Den danske nationale Bevægelse før 1864

af Professor K. Fabricius

Naar man fra det dejlige Fyens Land sejler over til Jylland, tror man i Førstningen blot at have passeret en Flod, – saa lignende og nær beslægtet med Øerne er her Halvøens Skikkelse? Saaledes begynder et af de berømteste Værker i vor Literatur, Blichers »Røverstuen«. Og han fortsætter: »Men jo længere man kommer ind, jo mere forandres Egnen«. Ordene kunde lige saa godt have været skrevet af den, der fra Fyen sætter over til Als og Slesvigs Østkyst. Og ogsaa her har Egnen et forandret Præg, naar man trænger mod Vest. Kun eet Sted paa hele den jydske Østkyst, ved Genner Fjord, bryder Midterlandets Lyngbakker igennem det frugtbare Kystbælte og kaster sig brat ned mod Lillebælt.

Som Naturen, saa Menneskene. Als og Sundeved staar i Folkepræg og Sprog Fyen nær, men vest herfor bliver Ligheden med Nørrejylland stærkere og stærkere. I Sønderjylland er der Linjer paa langs, som brydes med Linjer paa tværs. De første er de ældste, men de gaar

alle inden for dansk Natur og dansk Kultur. De sidste deler mellem os og noget senere tilkommet, noget fremmed. For hundrede Aar siden gik de sydligere end nu, og endnu længere tilbage fandtes de slet ikke paa sønderjydsk Omraade.

Hvorledes var Forholdet i Sydslesvig for netop 100 Aar siden, i 1830?

En Del af Folket talte Tysk; men Danske var de dog alle af Afstamning. Dette kan godtgøres ved *Familienavnene*, som er meget faste (Asmussen, Brodersen, Boisen, Detlefsen, Finsen, Henningsen, Jepsen, Jessen, Nissen, Tyksen, modsat Carstens, Hagge, Hintze, Kühl, Lau, Rathje), at i 3 Aarhundreder (1550–1845) har tysk Befolkning ved Indvandring kun erobret to Landsogne i Sydslesvig (Mikkels og Nybøl). Men den danske Befolkning af Folkesind og Skind havde i Sydslesvig skiftet Familiesprog. Det var først og fremmest *praktiske Grunde* (Forretningsforbindelser mod Syd, Studе- og Kniplingshandel), som førte den voksne mandlige Befolkning til at blive *tvesproget*. Dernæst var Kirke-, Rets-, Styrelses- og Hærens Sprog tysk (jfr. Skaane under svensk Herredømme). Befolkningen blev vant til at betragte Tysk som det Rigssprog, der svarede til deres Folkemaal, og supplerede det herfra. Det var den *højere Kultur*, det *fine*, som man mødte i denne Dragt. Dansk Rigssprog blev uvant: »Wi faasto ett æ Kjøvenhavnsk.«

Men i *Nordslesvig* til den nuværende Grænse var *Kirkesproget* og *Skolesproget* altid *Dansk*. Det danske Retssprog forstummede først helt 1833, syv Aar før det blev genoplivet. Forretningsforbindelserne mod Syd betød langt mindre. Her blev det danske Folkemaal derfor ved at leve og var Bærer af, hvad vi kalder: gammel Bondekultur. Naar Bønderne samledes paa »Sognestævne«, styrede de sig efter de gamle »Bondevider«, som er bevarede paa Dansk, opskrevne i 17. og 18., ja 19. Aarhundrede (Agerskov, Øster Løgum, Nørre Løgum og Daler), omhandlende Regler for Fællesdyrkning og Fællesdrift, Aaernes »Støvning« og Kreaturernes Græsning. Naar de paa Als møder os i tysk Skikkelse, er der paaskrevet: »Oversat fra Dansk saa vidt muligt paa Tysk.«

Ikke alene om det materielle gælder dette.

Folkesæd, Folkesagn og Folketro var danske. Naar man mødtes i Legestuer og til Fest, lød de gamle »Folkeviser«, oprindelig digtede i Adelsgaarden, men i Tidens Løb ligesom »Folkedragterne« sunkne ned til Bonden. Her i Sundved levede Ebbe Skammelsen-Skikkelsen, helt nede i Angel sang man for 100 Aar siden om Kong Valdemar og Liden Kirsten. Det samme gjaldt om de Almueviser, som fulgte paa Folkeviserne; i Valsbøl har man for Eksempel ca. 1850 optegnet en saadan Vise om Nelson paa Københavns Red 1801. Et lokalt Trykkeri i Haderslev spredte langt ned i 19. Aarhundrede den Slags Litteratur ud i Befolkningen. Her udkom der ogsaa længe før den nationale Vækkelses Tid et Organ, »Haderslevsk Maanedsskrivt til almeennyttige Kundskabers Udbredelse« med Artikler beregnede paa Bondestanden (»Landfolkets Pligt til Soldateri«, »Rovdyr er ogsaa et Beviis for Guds Godhed og Viisdom«, begrundet med, at det er dog bedre for en Hare at dø for Rovdyrenes Tænder end af Alder og Sult). Aanden var spidsborgerlig og hyperloyal. »Maatte vi i Stilhed og Rolighed gaa frem til den Lyksalighed, som gode, lydige, oplyste og kristelige Undersaatter kan nyde under gode og viise Konger.« Det var Tonen paa den sindssyge Christian VII.s Tid. Og det var den Aandsføde, som den nordslesvigske Bonde nøjedes med for et og et kvart Aarhundrede siden.

Men der var mere i den nordslesvigske Bonde end sønlig Lydighedsaand. Selv om Mindet var forglemt om den Tid, da han var med til at bestemme det danske Riges Skæbne, da han var med paa Vendertogene og til at give »Den jyske Lov« (der forøvrigt endnu var en levende Virkelighed hos ham), da Danevirkes Anlæg, Magnus's Kamp paa Lyrskov Hede, Kong Niels's Fald, Erik Plovpennings Mord, Dronning Margretes Død og Erik af Pommerns Kamp med Holstenerne foregik i hans Landsdel og var lige saa betydningsfulde Begivenheder for ham som for alle andre Danske, saa laa andre Begivenheder nærmere i Tid, som prægede ham.

En var det religiøse Røre paa Brorsons Tid i Egnen

mellem Ribe og Tønder, »Pietismen«, den første aandelige Bevægelse, som virkelig har taget den slesvigske som den danske Bonde. Ligesom Thomas Larsen har vist, at den vendsysselske Almues politiske Liv i 19. Aarhundrede bunder i den forudgaaende religiøse Vækkelse, er der ogsaa tydelige Traade, som fører fra Pietismen til Danskhedens Opvaagnen i Sønderjylland. »Dannevirkes« Redaktør *P. Chr. Koch*, en Smedesøn fra Tiset ved Gram, kom fra et saadant pietistisk Hjem. De grundtvigske Præster i Vestslesvig, Hass og Hagen med flere, som grundlagde Rødding, byggede videre paa den pietistiske Grundstamme i deres Sogne.

En anden Faktor, som betinger Slesvigs nationale Opvaagnen, er den sociale Bondefrigørelse i Nordslesvig. Allerede Kong Frederik II. havde købt Adelen ud af Haderslev Østeramt og gjort den til kongelige Arvefæstere, og da »de store Bondereformer« i det 18. Aarhundrede tog fat, var Nordslesvig et af deres første Virkefelter, her hvor jo saaledes aldrig Livegenskabethavde faaet Indpas. Hyppigt var det ogsaa i Nordslesvig ved Aar 1800, som paa de frisiske Øer, at unge Bondesønner gik til Søs, sejlede en Kapital sammen og vendte hjem for at tilbringe deres Manddomsaar i grundmuret Velstand paa deres Fædrenegaard eller købte Ejendomme. Haderslev Amt har mange Eksempler herpaa; »Løjtkaptajnerne« ved Aabenraa er velkendte. Sligt skaber en vid Horisont og Selvstændighedsfølelse, Styreevne og Trang til at staa paa sin Ret. For kongelige Embedsmænd med tysk Kultur var den Slags Undersaatter ikke saa lette at tumle, som man skulde tro af »Haderslevsk Maanedsskrivt's« Ord.

»De Slyngler« plejede gamle Hans Nissen i Hammelev, »Den slesvigske Forenings« Formand at sige, naar deres Juristeri brødes med hans naturlige Retsfølelse. For et Par Uger siden sad jeg i Stuen hos hans 88-aarige Dattersøn, en lille frisk Mand med lysende Øjne, og jeg manede Mindet om Bedstefaderen frem. Et Par Gange »i de daarlige Aar« omkring 1830 havde han været inde i Haderslev og villet erklære sig for fallit, men paa Amtsstuen bad man ham om at blive siddende paa Gaarden og holde den

i Drift. Langsomt og ved sejgt Arbejde lykkedes det da ogsaa at besværge Ulykkerne og komme paa fast Grund, og Karakteren staalsattes derved. Hans Nissen blev stærkt paavirket af Grundtvig, men til Grund laa en fast ortodoks Tro; »man troede paa hvert Ord i Bibelen, som var i alle Hjem«, siger Dattersønnen. Det var et Hjem med patriarkalsk Hustugt i alvorlig konservativ Aand; »Straffe« appellerede først og fremmest til Æresfølelsen (kun et let Dask med Frakkeskødet til den lille Synder, men med de Ord: »Nu skal du *underkaste* dig Straf«). Politisk samledes alt i Grundfølelsen: en urokkelig *Kongetroskab*, derfor efter 1848 en dyb Harme over, at Hertugen af Augustenborg ikke blev straffet. De sidste Ord over ham var Pastor Hertels enkle:

»Du var saa tro, du var saa brav,
den Hilsen faar du ved din Grav.«

Saaledes var Typen paa den modne nordslesvigske Bonde før Vækkelsen. Men nogen Nationalfølelse i moderne Forstand fandtes ikke.

Men der er ved Siden deraf ogsaa en anden Type. Laurids Skaus Fader og Broder minder vel stærkt om Hans Nissen, men Laurids Skau selv frembyder nye Træk. Som Barn var han urolig og vanskelig, saa at han kaldtes »æ Sovnfovers tomped Dreng«, og avedes haardt af Faderen. Aandelig paavirket var han af Degnen Kloster, en udpræget Rationalist, saa at han hele Livet stod i et løst Forhold til Kristendommen. Tidligt fantasirig og ærgerrig, ja, barnligt forfængelig; han »spiller sine Kort haardt og driver sine Jorder haardt«. Endelig i Besiddelse af en mægtig Begavelse, ikke blot i Retning af Tilegnelse (han lærer sig selv Tysk), men ogsaa byggende paa Menneskekundskab og Førerevner, saa at han kan samle sine Standsfællers, selv politiske Modstanderes, Udtalelser til en fælles Mening. Han er teatralsk, langtfra aaben, en Skuespiller (som P. Lauridsen har sagt), men han er meget mere end en Skuespiller; han bliver Føreren i Stænderforsamlingen under Frederik VII. og i hele Befolkningen »Nordslesvigs ukronede Konge«. Det er den Slags sammensatte, problematiske Naturer, som Grænselande saa let frembringer. Men

Hovedmassen af Befolkningen minder snarere om Hans Nissen end om Laurids Skau.

Til denne slesvigske Befolkning kom Liberalismen som den første politiske Bevægelse, ikke alene, men i Forbindelse med den slesvig-holstenske Statsdoktrin. Den virkede tiltalende paa Bønderne. Den betød Reformer og Fremskridt og den betød Hemning af Embedsmandsvældet; begge Dele var dem kærkomne. »Oppositionen« i 1830'erne var en stor Hær med Hertugen af Avgustenborg og Adelen paa yderste højre Fløj og Købmand P. H. Lorenzen fra Haderslev paa yderste venstre. Ret længe kunde dog en saa broget Hær ikke holde sammen, og snart begyndte den konservative Fløj at trække stærkest; de, der vilde lade Stænderprivilegierne afløse Enevælden og løsrive Hertugdømmerne helt fra Kongeriget tog Luven fra den demokratiske Retning. Paa dette Tidspunkt havde dog alligevel den anden Bevægelse naaet til Slesvigs Folk. Som alt stort i Historien, begyndte den saare smaat. En Mand i Kongeriget var længe i Forvejen naaet til personlig national Klaring. Grundtvig paavirkede en Mand (Flor) i Kiel, og denne (i Forbindelse med en tredje, Chr. Paulsen) atter en Købmand (Koch) og en Bogbinder (Nissen) i Haderslev samt en Urmager (Fischer) i Aabenraa. Det var den stolte Begyndelse. To smaa Aviser blev den første Følge. De lededes i national dansk, men konservativ Aand; Paulsen var konservativ Rationalist, Flor Grundtvigianer, men Grundtvig selv var stokkonservativ — dengang. 450 Abonnenter paa den ene, 200 paa den anden var den beskedne Tilslutning, de fik.

Heller ikke den Bevægelse, som det samtidige Krav om Indførelsen af dansk Rets- og Bestyrelsessprog i Nordslesvig vakte, var imponerende. Selv om Adresser herom blev underskrevet ret flinkt i Haderslev Amt (Kristiansfelt-Egnen manglede dog), og selv om de tiltraadtes af Sognefogderne i Aabenraa Amt samt et halvt Hundrede Beboere af Sottrup Sogn og godt 100 i Broager — her, hvor vi staar —, glimrede hele Als og Tønder Amt ved deres Passivitet. Og man fandt det endda fornødent i Adresserne at understrege, at det drejede sig kun om praktiske

Hensyn, man vilde ikke have Sagen gjort til en Partisag, »hvorved der kan stiftes Had og Uenighed mellem den tysk- og dansktalende Del af Folket«. Endda varede det kun kort, før der fra Folket indløb Petitioner om det modsatte, om det nysindførte danske Retssprogs Afskaffelse, og disse Petitioner undertegnedes af store Dele af Tønder og Aabenraa Amter, af Als og de to nysnævnte Sogne, Sottrup og Broager. Saaledes var den danske Bevægelse allerede i 1840 indskrænket til Haderslev Amt alene.

Men der skulde snart indtræffe en Begivenhed, der skulde give Danskheden langt dybere Rødder. Da det liberale Oppositionsparti revnede, da venstre Fløj med P. H. Lorenzen i Spidsen gik over paa Danskhedens Side og forsagede den tyske Orientering, og da dette atter førte til, at han »talte Dansk« og »vedblev at tale Dansk« den 11. November 1842 i Stænderforsamlingen i Slesvig, da var dette noget mere end en national Demonstration. Det betød ogsaa, at fra dette Øjeblik havde Fremtidens demokratiske Ideer i Nordslesvig stillet sig paa dansk Grundlag. De har været der stadig siden, Danskhed, Folkelighed og Fremskridt blev nu tætsammenføjede Begreber. Mere og mere drejede det paa tysk Kultur byggende Parti i konservativ Retning, tættere og tættere sluttede det op om Hertugen som Fører med det Maal: Sønderjyllands Løsrivelse fra Forbindelsen med Danmark og dets Optagelse i Tyskland som Del af en tysk Stat.

Sligt kunde naturligvis mange i Datiden ikke se; selve det nationale Brud maatte fylde ikke blot de tysksindede, men ogsaa mange dansktalende konservative med Sorg og Harme. »Den snavs P. H. Lorenzen talte Dansk i Stænderne og satte Ufred mellem Danske og Tyske, som hidtil havde levet fredeligt mellem hverandre«, skrev en dansktalende Storbonde i sin Dagbog. Og mellem de mange Adresser mod hans danske Tale var der endog adskillige fra hans faste Borg Haderslev Amt, som begyndte med Ordene: »Nogle af de deputerede fra Hertugdømmets nordlige Distrikter – altsaa Lorenzen og hans Venner – have fremkaldt Trætte og Tvedragt«. Man protesterede mod en Forbindelse med Jylland, man vilde kun være

»Indbyggere af Hertugdømmet Slesvig«. Altsaa hverken Tyskere eller Danskere.

Saa fulgte de to Hæres Opmarche lige over for hinanden. Paa dansk Side Skamlingsbanke-Møderne, Den slesvigske Forenings Stiftelse og Rødding Højskoles Grundlæggelse. Paa slesvig-holstensk Side Møderne i Aabenraa og Sydslesvig, den slesvig-holstenske Fanes Udfoldelse og »Schleswig-Holstein meerumschlungen's« Fremkomst. Det er i disse Aar, Als begynder at vaagne ved Reaktionen mod de slesvig-holstenske »Liedertaflers« Optræden i Sønderborg og Avgustenborg. Men imellem begge Hære stod en umaadelig Skare af Nonkombattanter: Det meste af Aabenraa Amt og Sundved, for ikke at tale om det meste af Landbefolkningen syd for den nuværende Grænse. Det skulde snart vise sig, at de ikke kunde vedblive at indtage Stillingen som nevtrale »Slesvigere«; et voldsomt Stød tvang dem til at slutte sig til den ene eller den anden af de to Sider.

Stødet førtes af Begivenheden den 23.–24. Marts 1848: »Oprøret« eller »Rejsningen« eller »Revolutionen«, eller hvad man nu vil kalde det.

Og 14 Dage efter, den 3. April, da for første Gang Slesvigs og Holstens forenede Stænder mødtes i Rensborg, og Forslag fremsattes om Indlemmelse af Slesvig i det tyske Forbund, maatte den deputerede fra Slogs Herred og Aabenraa Amt (Thies Stenholdt) og den deputerede fra Egnen sydvest for Flensborg (Rønnenkamp) meddele, at dette stred mod deres Vælgeres Ønsker.

De beklagede denne Kendsgerning, men mente, at den ikke lod sig bestride.

Aabenraa Amt var altsaa begyndt at vaagne. Nis Callesen paa Lerskov fortalte senere, hvorledes Bønderne i Øster Løgum Sogn i Begyndelsen af 1848 endnu var uden vaagen Nationalfølelse, og kun havde een Frygt, Frygten for Krig. Men Familien paa Lerskov havde »et andet Syn« paa Tingen, og der gik ikke mange Dage efter Oprørets Udbrud, før ogsaa den øvrige Befolknings Opfattelse skiftede: »Hvor flokkedes vi ikke i 1848 ved Landevejen for at tage imod vore Soldater, og det mange Dage,

før de kom.« Syd for Aabenraa Fjord gik det paa samme Maade. Meget gamle Mænd kan endnu mindes, da Nordmanden Kittel fra Skovbølgaard forsøgte at proklamere den slesvig-holstenske Regering paa Felsted Kirkegaard efter Gudstjenesten, og hvor galt han kom fra det. I Aabenraa Amt herskede der Jubel ved alle de danske Sejre i Treaarskrigen, Sorg ved Nederlagene, og det skønt Indkvarteringen af fremmede Tropper trykkede Befolkningen stærkt.

Saa fulgte »den lykkelige Tid under Kong Frederik VII.s milde Regimente« (Callesen-Lerskovs Ord). Tiden fra 1850 til 1864 havde ganske vist for Nordslesvigs Vedkommende ikke det samme begivenhedsrige Præg, som de foregaaende tretten Aar. Men det var for det første materielt set, en udpræget Fremgangstid. De stigende Kornpriser skabte en velstaaende Landbefolkning, og de tekniske Fremskridt gennem Landboforeningerne underbyggede dens Selvstændighedsfølelse, ogsaa i aandelig Retning. I Byerne sad der flere Steder fremragende Embedsmænd, som Borgmester Lunn i Aabenraa, under hvis Styre der fandt en rivende Udvikling Sted med Havneudvidelse, Oprettelse af Vandværk og Gasværk m. m. m. En grundtvigsk præget Præstestand begyndte, især paa Østkysten med dennes Byer, at præge Befolkningen i dansk-kirkelig Retning. Men Kamplinjen laa sydligere. Den var i Angel og stod om Sprogreskripterne, som ikke angik Nordslesvig. Derfor kunde 1850erne ved første Øjekast opfattes som en national Søvntid for det danske Sønderjylland. Men der er med Rette sagt om denne Tid af en af vore senere Førere, at der da foregik »en stille Vækst i dansk Retning« i Nordslesvig. Det var denne Grotid efter de første Storme, som betingede, at Planten, da Stormen efter 1864 atter brød ud, havde fæstet sin Rod saa dybt, at den ikke længer kunde knækkes.

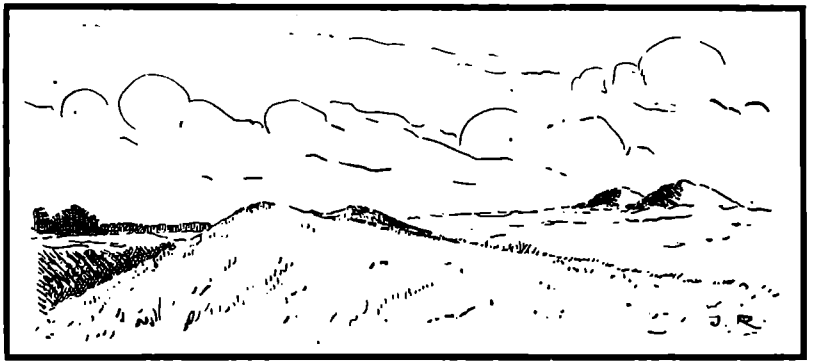

Kovirke med Danshøjene

1864—1920

af Gaardejer P. Grau, Pøl

(Referat)

Efter at have fremhævet, at Behandlingen af dette Tidsrum nødvendig maatte blive stærkt subjektivt præget, da Taleren selv lige fra Slutningen af 80erne havde taget Del i Nationalitetskampen, dvælede Grau kort ved Krigsbegivenhederne i 1864. 1. Februar rykkede Prøjsere og Østrigere over Ejderen. Natten mellem 5. og 6. Februar rømmedes Danevirke. 18. April erobredes Dybbøl, 28. til 29. Juni tabtes Als. Krigen var endt paa fem Maaneder. Saa kom Freden i Wien, og Landet sønden Aa var tabt; men medens det kun tog Tyskerne fem *Maaneder* at erobre Landet — geografisk set — saa var fem Gange *ti Aar* ikke nok til at erobre det nationalt, erobre Folket, de danske Sønderjyder.

Og dog tog de ikke lemfældigt fat; der var ikke et Omraade, hvor de ikke satte ind. Alle Landets Embedsmænd: Slesvigs Højesteret, alle Amtmænd, 61 Retsembedsmænd, begge Sønderjyllands Biskopper, 93 Provster og Præster, 4 Rektorer, 39 Lærere ved højere Skoler, alle Læ-

rere ved Tønder Seminarium, over 100 Lærere ved Borger- og Almueskoler, 110 Toldembedsmænd, flere Hundrede andre Bestillingsmænd, alt erstattedes med Slesvig-Holstenere og Prøjsere. Og var der noget Omraade, hvor Fortyskningsarbejdet blev drevet noget famlende, saa tog man saa meget kraftigere fat, da det tyske Rige var oprettet i 1871. Rigstanken krævede Enhed, Endrægtighed ud til Rigets Grænser. I Øst, i Vest, i Nord tog de fat. Det gjorde sig gældende i Administrationen, Forvaltningen, Retsvæsenet. Tysk Sprog, ev. med Brug af Tolk, indførtes ifølge Instruks af 1876, der yderligere krævede tysk Tale i de kommunale Raad, Kredsdage, Byraad samt tysk Protokol i Kommuneraad etc.

I Mellemslesvigs Skoler indførtes Tysk straks ved Besættelsen. Nordslesvig fik først 6 tyske Sprogtimer, senere 12 plus Undervisning paa Tysk i Historie, Geografi, Regning og Naturlære. Og endelig blev – ifølge »Nytaarsgaven«, der traadte i Kraft 1. April 1889 – al Undervisning tysk undtagen 4 Timers Religion paa Dansk, og denne Ordning opretholdtes mod Petitioner i Mængde og mod Synodalbeslutninger om to danske Sprogtimer.

Kun paa eet Omraade gik man noget varsomt frem, nemlig i Kirken. Her var Tvang farlig, men med Lempe kunde der naas en Del. I 1913 var der af 112 Sogne med dansk Kirkesprog i 1864 kun 26 tilbage med udelukkende dansk. En Trediedel havde faaet indtil tolv, to Trediedele over tolv tyske Gudstjenester. Hvorledes man her søgte at snige sig frem, er der Eksempler nok paa. Det kom da ogsaa lejlighedsvis frem, at Meningen med Regeringens Færd i Skolen var at forberede og virkeliggøre tysk Kirkesprog over hele Nordslesvig i overskuelig Tid.

Ifølge Wienerfreden maatte de, som opterede for Danmark, ikke forulempes paa Person eller Ejendom. Men det blev en trang Tid med Udvisninger og Retsløshed, og de unge Nordslesvigere udvandrede i Tusindvis for at undgaa den tyske Militærtjeneste; § 5 blev jo snart opfyldt, og saa var alt godt.

11. Oktober 1878 ophævedes den.

I Tiden 1867–1885 tog Udvandringen ca. 40000 Nord-

slesvigere, og Pengetabet kan sættes til 80—90 Millioner Mark.

Først i 90erne, i Caprivis Tid under den mildere Kurs, naturaliseredes 1500 Optanter, i alt med Familie ca. 6—7000 Personer, men Aar 1900 var der endnu over 20000 Personer i dansk Undersaatsforhold i Nordslesvig. Saa kom Optanttraktaten af 1907, da den tyske Kejser bestræbte sig for at tækkes det danske Kongehus — han »følte sig som Søn af Huset«, — og ved den naturaliseredes 4—5000 Optantbørn.

Hvorledes var Optantbørnenes retslige Stilling? Ja, da Indfødsret i Danmark erhverves ved Fødsel i Landet og i Tyskland ved Arv af Forældrenes Borgerret, var Optantbørnene »hjemløse«, retsløse. De udvistes i Mængde — saaledes blev 50 Personer udvist efter Vestjyllandsturen i 1884 — og i Tiden fra 1898 til 1903 udvistes over 900 Personer og over 1200 lavedes til Optanter; men Verdenskrigen slap Optantbørnene for — dog først efter at en Del af dem havde været indkaldt.

Og hvordan stod det til med Forældreretten, Tyenderetten og Hjemstavnsretten? Med Pressefriheden og Forsamlingsretten? Ja, vore Redaktører og Journalister, vore Førere og Repræsentanter kunde tale med derom. Den danske Presses Indsats og Betydning har været overordentlig og umaalelig, med Flensborg Avis i Spidsen, men nær op dertil Modersmaalet, Hejmdal, Dybbølposten; men dens Ledere ramtes haardt af Pengebøder og Fængselsstraffe. Fra Jessen, der i alt idømtes 65 Maaneders Fængsels- og Tugthusstraf, og nedefter betalte de alle deres Andel, naturligvis efter sømmelig Vurdering, og ligervis gik det vore parlamentariske og politiske Førere. Bøder for »ophidsende« Sange og for Demonstrationer med rød-hvide Farver hørte til Dagens Orden. Selv Sport og Gymnastik maatte Tandlæge Smith kæmpe en aarelang Kamp for, men han sejrede til sidst.

Hvorledes klarede da Befolkningen den nationale Stilling under disse Kaar? Ja, derom taler i første Linie Valgene; men ogsaa paa alle andre Omraader viste Befolkningen, at den stod bagved det Løsen, Krüger og Ahlmann havde

formet: »Vi er Danske og vi vil vedblive at være Danske«. Faa Aar efter Skoleinstruksen af 1878 dannedes Sprogforeningen, efter Edskampen stiftedes Vælgerforeningen, og efter Sprogreskriptet af 1888 fulgte Skoleforeningen. Der dannedes Landboforeninger, selskabelige Foreninger, Ungdomsforeninger, Foredragsforeninger, Nordslesvigsk Kreditforening og Landeværnet af 1913. Da Kroerne praktisk talt var lukkede for danske Møder, byggede Befolkningen Forsamlingshuse — der blev rejst 53 i Tiden indtil 1913. Endvidere kan der peges paa vore 6 Frimenigheder og vore Aarsmøder. Den tyske Forening, der var stiftet 1890, klagede højlydt: »Nu maa vi have Hjælp fra Reserven, de 67 Millioner Tyskere i vort Hjemland. Ladte i Stikken af vore Landsmænd kæmper vi en haabløs Kamp mod dansk Vælde og Vold. Vi er ved Enden af vor Kraft«.

Saa kom Krigen, da alt laa stille, mens Sværdene talte, og Døden svang sin Le over den undertvungne Befolkning. Herren slog den førstefødte ogsaa af Nordslesvigs Huse, for at vi kunde udfries.

Fred, Afstemning, Genforening fulgte. Hvad vi havde sunget: »Naar skal den stilles den dybe Smerte, og Barnet trykkes til Moders Hjerte igen med Lyst«, var da gaaet i Opfyldelse.

Det vidunderlige, som vi havde lyttet efter, spejdet imod som Nora i »Et Dukkehjem«, var sket.

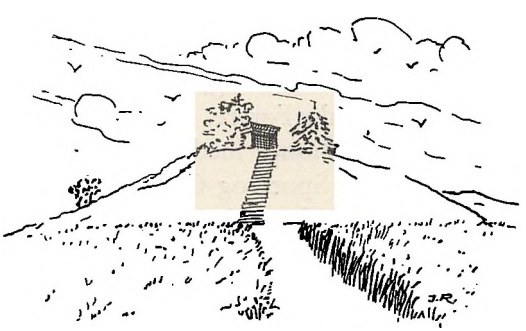

Kongshøj

Ved Haddeby Kro

Oksevejen - Paa Vej til Kovirke

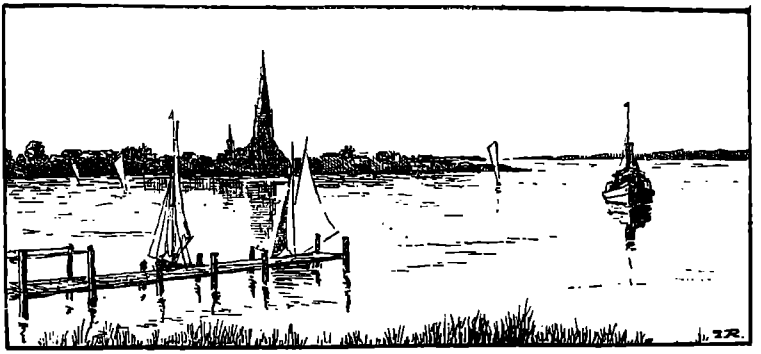

Slesvig

Folkedanse

af Adjunkt Andreas Otterstrøm

I omtrent 30 Aar har Foreningen til Folkedansens Fremme arbejdet paa at bevare vore Folkedanse, og der foreligger adskillige Hefter med Beskrivelser og Musik til Danse fra forskellige Egne af vort Land.

Det har stedse været vor Opgave at beskrive Dansene, som de var, uden Ændringer eller Tilføjelser, og derved er saavel de trykte Hefter som hele det righoldige Arkiv, der nu opbevares paa det kongelige Bibliotek, blevet en Samling af betydelig historisk Værdi.

Ved Udgivelsen af Hefter var det os i Begyndelsen magtpaaliggende at samle Danse fra forskellige Egne i samme Hefte og derved gøre Indholdet mere mangfoldigt og rigt. Nu har Udviklingen ført os et Skridt videre; nu arbejder vi paa at samle alle en Egns Danse i et enkelt Hefte, og vi søger at interessere Ungdommen i denne Egn for at tage netop disse Danse op igen.

Det viser sig, at vi her er inde paa den rette Vej. Naar Folkedansene i de forskellige Egne har forskelligt Præg, er Grunden den, at Dansene efterhaanden er bleven omformede efter Befolkningens Karakter og Ejendommeligheder, og selvom den »moderne« Kultur tilsyneladende har gjort Menneskene ens, saa er de dog endnu i nogen Grad egnsprægede og egnsbundne, og de Danse, der var udformede af tidligere Slægtled og passede for dem, tilfredsstiller ogsaa bedst Efterkommernes Fornøjelsestrang.

I Sønderjylland har »Foreningen til Folkedansens Fremme« gennem sin Udsending: cand. mag. Egedal i 1924 og 1926 foretaget Indsamling af Folkedanse. Fortsættelsen af Arbejdet er nu overdraget til mig, og jeg skal i Aften vise Dem en Del sønderjydske Danse, nemlig:

Kontra Ottetur fra Agerskov
Francøs Kontra do.
Firtur fra Rugbjerg
Syvtrin do.
Kontra med March fra Toftlund
Kliplev Marked fra Varnæs
Kina fra Stolbro
Kontra do.
Sextur do.
Oldemors o æ Tæer fra Tandslet
Sextur fra Sundeved

De fleste af disse Danse viser stor Lighed med Danse, som kendes fra andre danske Landsdele. Et interessant Eksempel herpaa er »Kina«. Denne Dans er utvivlsomt af samme Oprindelse som den langelandske »Gamle Berliner«, der atter er nær beslægtet med »Berliner Kontra« fra Horsensegnen. Man kommer til at tænke paa, om ikke ogsaa Navnene paa disse Danse har noget med hinanden at gøre. Det maa tilføjes, at der i Aabenraa-Egnen skal have eksisteret en Dans med Navnet »Killer Polka«, der har været danset til samme Melodi som »Kina«.

Studiet af de sønderjydske Folkedanse frembyder meget af Interesse. Saasnart Indsamlingsarbejdet er afsluttet, er det Tanken, at der skal udgives et Hefte: »Sønderjydske Folkedanse« med ledsagende Bemærkninger om Dansenes

Slægtskab med andre danske Danse og deres særlige Ejendommeligheder.

Allerede nu undervises der i disse Danse paa forskellige Kursus, og den sønderjydske Ungdom tager nu igen deres egne gamle Danse i Brug.

Gottorp

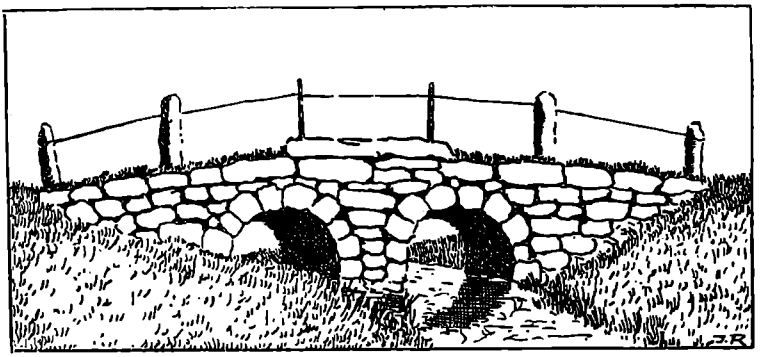

Den gamle Bro ved Gejlaa

Egnens Fugleliv

af Lektor C. E. Andersen

Foredrag holdt paa Hjemstavnsstævnet paa Rønshoved Højskole.

Vore Fugle er hjemstavnselskende Skabninger — vore »Standfugle« er det, og vore »Trækfugle« viser det mulig endnu mere. Den lille Thorshane f. Eks. yngler under 82° nordl. Bredde og overvintrer under 52° sydlig Bredde. 2 Gange aarlig tilbagelægger den en Afstand af 15000 km. Storkene her fra vort Land flyver ca. 12000 km for at naa fra Sydafrika og hjem til Danmark. — Det er Istidens Gletschere for Aartusinder siden, der dels har bestemte vore (de palæarktiske) Fugles Opholdssteder og dels rimeligvis ogsaa — efter Gletschernes Tilbagetog — Fugletrækket. Men Istiden skabte ikke alene Trækfugle og Fugletræk, den greb jo ind i Landenes Udviklingshistorie og omdannede Landskaberne, skabte det, man kalder de forskellige Biotoper: særlige Landskabstyper og dermed et forskelligt Plante- og Dyreliv, fordelt og bosat overensstemmende med Landskabets Type. For Fuglenes Ved-

kommende benævnes de for de forskellige Arter passende Biotoper: Ornithotoper, altsaa den Landskabstype, der passer for en eller flere Fuglearter.

Naturligvis kan man ikke bestemt afgrænse de forskellige Arter landskabeligt — men ganske naturligt vil min Fremstilling af Egnens Fugleliv kunne grupperes i følgende 5 Kredse — Ornithotoper — og omfatte Fugle [1]) i Hegn, Have, Skov og Krat — [2]) paa Markerne og de tilstødende Enge — [3]) i Søer, Kær og Moser — [4]) ved Kysterne og [5]) ved Hus og Hjem.

Men Istiden skabte ikke alene de forskellige Landskabstyper. Ved at sprænge den nordeuropæiske Fugleverden og trænge den tilbage i sydvestlig og østlig Retning skabte den en sydvestlig og østlig Stamme af Fuglearter — og efter Isens Tilbagetog mødtes disse atter tilbagedragende nu gennem lange Tider ændrede Racer eller Arter. Et saadant Mødested af disse særlige Arter og Racer er netop Sønderjylland. — Og saa vil jeg da indbyde Dem til en ornithologisk Vandring udover en Del af denne vor skønne Hjemstavn — særlig *Als*. —

Der staar i Alssangen: »Af Østerhavets Vove en Ø sig hæver skønt, bekranset smukt med Skove, bevokset mildt med Grønt«, og et Blik paa Kortet vil bekræfte dette: Storskov og Smaaskove veksler med Haver og levende Hegn, som med deres stærkt blandede Vegetation danner Fugleskjul paa Fugleskjul, fortrinlige Opholdssteder for Fuglene, fra de store til de ganske smaa. Hvad der for den interesserede Iagttager vil være paafaldende, er den store Mængde af *Rovfugle*, Skovene huser. Kredsende hen over Trætoppene er de her et dagligdags Syn, Karakterfugle for disse Egne. Hyppigst træffes *Musvaagen* (Buteo vulgaris typicus), i de større Skove yngler 6—8 Par, ja, selv de mindre Bønderskove huser et eller flere. Næsten hvide Eksemplarer af Musvaager ses jævnligt i Efteraar og Vinter; et saadant blev i Vinteren 1927/28 bragt mig i afkræftet Stand med saaret Vinge. Da den efter et Par Ugers Pleje atter var kommen til Kræfter, knuste den Ruden i sit Opholdsrum og fløj til Skovs, hvor jeg Dagen efter saa den i dens sædvanlige Yndlingstræ i Sønderskoven ud

mod Ladegaardsmarkerne; jeg kendte den paa en mørk Plet, den ellers helt hvide Fugl havde paa Ryggen, og paa dens endnu lidt hængende Vinge. *Laaddenbenet Musvaage* (Buteo lagopus) ses aarlig som Vintergæst fra November til Marts, den skal være fundet ynglende i Nørreskoven paa Als. — En Lyd, der ofte høres i Skovene her i Foraars- og Sommertiden, er et skingert tre Gange hurtigt gentaget: Kirk, Kirk, Kirk eller Kjii —, Kjii —, Kjii — eller Klik —, Klik —, Klik — eller Kick—Kick—Kick; nu er disse Toner ikke altid saa lige en Sag at tyde, men det er sikkert, at det er Rovfugletoner, — om det saa er *Duehøgens, Spurvehøgens, Taarnfalkens, Lærkefalkens* eller mulig *Vandrefalkens* Skrig er vanskeligere at afgøre, men ofte hører man disse Lyde i Skovene afvekslende eller ind mellem hverandre, thi med Undtagelse af Vandrefalken træffes de andre fire jævnligt som Ynglefugle. *Duehøgen* (Astur palumbarius) har en halv Snes Ynglesteder paa Als, og den samme Rede benyttes flere Aar i Træk, udbedres i April og kan til sidst antage en anseelig Størrelse; først i Maj er Rugningen i Gang, den varer 37 Dage. Naar Ringduers og Skovskaders (mulig ogsaa Kragernes) Antal holdes indenfor en passende Begrænsning, skyldes dette hovedsagelig Duehøgen og er noget, man ikke maa glemme at notere paa dens Kreditside! *Spurvehøgene* (Accipiter nisus) er meget talrige som Ynglefugle; de aflægger ofte Besøg i Haverne til gavnlig Nedskæring af Spurve og Solsorter. *Taarnfalken* (Falco tinnunculus) ses hyppigt »musende« paa flagrende Vinger hen over Marken; dens Rede findes i mange Skove og, særlig paa Sundevedsiden, ogsaa i enkelte Kirketaarne. I Sommeren 1920/21 ynglede et Par Taarnfalke i Taarnet af Bygningen paa Ringriderpladsen i Sønderborg; de udfløjne Unger opholdt sig meget omkring Statsskolen og madedes af de gamle siddende paa Bygningens Solbænke. I Vinteren 1924/25 fangedes her i Byen flere af Kulde og Sult udmattede Taarnfalke. *Lærkefalken* (Falco subbuteo) er som Ynglefugl mere faatallig. Jeg har set den ved Reden i Skelde Skov i 1927, samt et Par Gange i enkelte Skove paa Als i Yngletiden; i Sommeren 1930 fandt jeg dens Rede i Nørreskoven paa Als.

Vandrefalken (Falco peregrinus) skydes af og til under Foraarstrækket. Et Par saa jeg i Arnkil Fredskov i Sommeren 1926; Parret opholdt sig omkring den derværende Hejrekoloni, — om ynglende er uvist. I Maj Maaned 1927 iagttog jeg et mægtigt Træk af *Hvepsevaager* (Pernis apivorus), som drog hen over Sønderborg; der var sikkert ikke under 500 Stykker. I Sommeren 1923 skal Hvepsevaagen have ynglet i Nørreskoven paa Als, og i 1922 ynglede et Par Hvepsevaager i Sønderskoven i en Rede, som Aaret før og efter blev benyttet af Musvaager. Længe havde jeg forgæves indenfor mit Iagttagelsesomraade spejdet efter Ørne; først i Vinteren 1929 den 2. Januar nød jeg selvanden det stolte Syn af en ung *Havørn* (Haliaëtus albicilla), der kom flyvende over Vandet fra Skelde til Sønderskoven, og den 7. Januar saa jeg rimeligvis den samme Fugl i Sønderskoven. Noget bestemt om, hvorvidt Havørne har ynglet i Sønderborgs Omegn, har jeg ikke kunnet faa oplyst. I Sønderborg Statsskoles Samling findes et Havørneæg, der opgives at være fra Sandager, Flensborg Fjord. Paa Vesterhavsøerne fandtes Havørne i tidligere Tid almindelig i Vintertiden; en enkelt Mand skal saaledes paa Øen Sylt i Løbet af en Aarrække, sidst i forrige Aarhundrede, have skudt 21 Havørne! *Fiskeørn* (Pandion haliaëtus) har jeg kun set en Gang i September 1929 ved Graasten; den opholdt sig i længere Tid der og slog ned efter Karperne i Søen. En gammel Mand har fortalt mig, at han sidst i 80erne saa en Ørn (efter Beskrivelsen en Fiskeørn) slaa ned paa en Fisk i Sandbjerg Sø. Fisken, rimeligvis en stor Gedde, var imidlertid Ørnen for stærk, og efter flere forgæves Forsøg paa at løfte den over Vandet og derefter paa at frigøre sig for Grebet i Fisken blev Ørnen draget ned under Vandet og druknede. *Hedehøgen* (Cinus cineraceus) ses ikke sjældent i Midtlandets udstrakte Engdrag og Heder. Af Ugler er *Natuglen* (Syrnium aluco) en meget almindelig Ynglefugl, ligeledes *Skovhornuglen* (Otus vulgaris). I den strenge Vinter 1928/29 fandtes rundt paa Als flere af Kulde og Sult omkomne Skovhornugler, saaledes 2 i Haver her i Byen. Ogsaa den lille *Kirkeugle* eller *Minervasugle* (Athene noctua), paa Als kaldet: »Sten-

ogle«, yngler hyppigt i passende Lokaliteter: hule Træer i Skovene, Stenkister, gamle Piletræer ved Gaardene og i Kirketaarne og Lader. Sjældent ses *Sneuglen* (Nyctea nivea); i Januar 1924 saa jeg dog et Eksemplar ved højlys Dag flyve lavt hen over Markerne forfulgt af Krager. Af Duerne er *Ringduen* (Columba palumbus) her som overalt i vort Land langt den hyppigste, dog, som før nævnt, holdt noget i Skak af Duehøgen, saa man vist ikke her, som mange andre Steder, kan tale om nogen egentlig Skovdueplage; men Ynglefugl er den i de allerfleste Skove og i mange større Haver. Det tidligste Tidspunkt, jeg har fundet ynglende Ringduer, var 3. April, og det seneste 18. November. Et næsten enestaaende Tilfælde af Bastardering mellem Ringdue og Tamdue er lykkedes her i Sønderborg. Hannen af Parret var en blaa Maanedsdue, Hunnen en Ringdue; der opdrættedes adskillige Unger, som i Udseende, Stemme og Væremaade havde Artstræk fra begge Forældrene; desværre døde de fleste Unger tidlig; kun en blev to Aar gammel og er efter sin Død havnet paa det verdensberømte Museum i Tring i England. *Hulduen* (Columba oenas) skal yngle i Nørreskoven paa Als; selv har jeg kun fundet den ynglende i Sottrupskov; den viser sig hvert Aar i Foraarstiden i smaa Flokke, men der mangler den passende Redesteder – hule Træer –, og det vilde være ønskeligt, om man ved Ophængning af Redekasser forsøgte at fastholde denne smukke Due som Ynglefugl i vore Skove. Andre Ynglesteder er Pamhule Skov ved Haderslev og Hjelm Skov ved Aabenraa. Hvad angaar den mindste af vore 3 vilde Duearter, *Turtelduen* (Turtur auritus typicus), har jeg selv kun en Gang hørt dens karakteristiske Kurren, nemlig i Juni 1927 i en lille Skov omkring Pulverbækken i Miang; nu er det imidlertid lykkedes at finde dens Rede med Æg i Madeskoven paa Als, den 10. Juni 1929, og dermed at fastslaa Turtelduen som Ynglefugl i Danmark. Turtelduens Rede skal ogsaa være funden i Frøslev Plantage (Graasten). *Natravn* (Caprimulgus europæus), paa Als kaldet »Natsol«, ses af og til i yngre Kulturer i Skovene og i Midtlandets Hedeegne og Plantager. Af Spætterne var *Grønspætten* (Gecinus viridis) tid-

ligere, før 1920, ret almindelig ogsaa som Ynglefugl i de alsiske Skove, nu synes den helt forsvunden herfra; jeg har da aldrig paa disse Steder hverken set den eller hørt den. Derimod er *stor Flagspætte* (Dendroscopus major), der paa Sundeved kaldes: »Johan Lassen«, en — omend ret faatallig — Ynglefugl. I Vinteren 1929/30 saas den imidlertid i meget stort Antal overalt i Skove og Haver her paa Egnen; det var rimeligvis skandinaviske Fugle. *Mellemflagspætten* (Dendroscopus medius) saa jeg i Sønderskoven paa Als i September 1928, og en *Sortspætte* (Picus martius) skal have opholdt sig i Nørreskoven i Vinteren 1921/22. *Gøgen* (Cuculus canorus) høres aarlig i flere Skove, men kan dog ikke siges at være videre hyppig; i Juli 1926 saa jeg et Par gule Vipstjerter made en Gøgeunge, og engang iagttog jeg en Gøg forfulgt af Svaler, medens den fløj mellem to Smaaskove, muligvis antog Svalerne den for en Spurvehøg; stærkt trængt af disse kukkede Gøgen under Flugten kraftigt et Par Gange som for at konstatere sin Uskyldighed —! *Vendehalsen* (Jynx torquilla), der er ret sjælden, har jeg truffet to Gange her i Sønderborg, paa Efteraarstrækket i September 1922 og i min Have den 27. April 1928, hvor den afsøgte Plænerne for Insekter, og samme Aar iagttog jeg den den 8. Juli ved Reden i et gammelt Frugttræ i en Have ved Mommark. *Skovskade* (Garrulus glandarius) er en ret almindelig Ynglefugl i flere Skove, dog ses og høres den mest paa Træk i Efteraaret og Vinteren. En sine Steder yderst almindelig Fugl er *Skaden* (Pica caudata); i alle Smaaskove og i mange Hegn findes dens Reder, og omtrent hvert Hus og hver Gaard, der er omgivet af højere Træer, har sin Skaderede — til liden Gavn for Smaafuglenes Æg og Unger. Jeg vil her nævne, hvad der fra paalidelig Kilde er bleven mig meddelt, at *Ellekragen* (Coracias garrula) for sidste Gang i disse Egne ynglede i Stjerne Skov i Graasten 1846.

Af Kragefuglene er *Ravnen* (Corvus corax) Karakterfugl for Sønderborg og Omegn. Ejendommelig er denne Fugls relative Hyppighed her i Sønderjylland, og den er som fredet Fugl i stadig Tiltagen. Antallet af ynglende Par har mere end tredoblet sig siden Genforeningen, saa

der nu næppe, i hvert Fald paa Als, findes nogen Skov med højere Beplantning, uden at et eller flere Par ynglende Ravne er bosat der. I 1927 regnede man, at der paa Als var 12 Par Ravne, nu er Antallet sikkert over 20. I Vintertiden optræder Ravnene ofte i store Flokke; saaledes meldes fra Graasten og Omegn om en Flok paa ca. 100 vel hovedsagelig yngre endnu ikke yngledygtige Fugle, som opholdt sig der i Vinteren 1928/29. Det største Antal Ravne, jeg har iagttaget paa en Gang, var 29, der i Efteraaret 1928 fløj henover Sønderborg i Retning S. Ø. — N. V. Ravnen er vel nok den danske Fugl, der tidligst paa Aaret gør Forberedelser til at yngle. Det gamle Ravnepar i Sønderskoven, der siden 1920 hvert Aar har haft sin Rede ca. 20 m til Vejrs i Tvejen af et højt Asketræ, har oftest Reden færdig omkring den 15. Februar, og i den sidste Halvdel af April forlader Ungerne i Reglen Reden. — Interessant er det at betragte Ravnenes Parringsflugt paa milde Dage i Februar Maaned. Let kendelige paa det store kraftige Næb og den kileformede Hale ses Parret, hvilende paa Vingerne, i store Kredse, som Rovfugle, at svæve hen over Skoven udstødende deres vidtom klingende Raa—Raa. I Februar 1930, en Dag med Solskin og stille, mildt Vejr, oplevede jeg at se et regulært Ravne-Frieri. En aabentbart løs og ledig Ravnehun fløj med sit hyppigt gentagne Raa—Raa hen over Markerne Vest for Sønderskoven; da lød et noget dybere klingende: Raa—Raa ud over Vandet, og fra Skelde-Kanten saa jeg en noget større Ravn — øjensynlig en Han — komme flyvende; den nærmede sig under de besynderligste Flyvemanøvrer Hunnen, der nu havde sat sig i et Træ i Hegnet, lige løs mod den udkaarne styrede han, snart paa stive Vinger, snart kastende sig om fra Side til Side, ja, nogle Gange drejede den sig i Flugten endog næsten helt om paa Ryggen, og stadig gentog han sit Raa—Raa —; nu for den som en Pil lige løs mod den siddende Hun, som om den vilde kaste den ned fra Træet, skød saa i sidste Øjeblik lige forbi den langt ud over Marken; men atter gentog Manøvren fra før sig een Gang, to Gange, tre Gange, da hævede Hunnen sig fra Træet og steg i Skrueflugt lige til Vejrs, og nu

begyndte de karakteristiske Flyveøvelser af begge Fugle i stadig højere og videre Kredse, hvor den ene – Hannen – kastede sig fra Side til Side og saa om paa Ryggen flere Meter ned gennem Luften til den lavere flyvende Hun, medens de begge adskillige Gange udstødte et metallisk klingende Klong–Klong. Saa afbrødes pludselig Kredsflugten, og i lige Flugtlinie fløj Ravnene, nu øjensynlig ganske enige, med høje Raa–Raa ind over Skoven.

En anden Karakterfugl ikke alene for Sønderborgegnen, men ogsaa for store Dele af Sønderjylland er *Sortkragen* (Corvus corone), den sorte Udgave af den almindeligere og i det øvrige Danmark bedst kendte *Graakrage* (Corvus cornix). Sortkragen er den vesteuropæiske og østasiatiske Form, derimellem lever Graakragen, det vil sige fra Elben til Vestsibirien, og findes endvidere i Sydeuropa og flere Steder i det nordlige Afrika. Nordslesvig er Sortkragens Nordgrænse, her i Sortkragens nordligste Grænseområde ses baade Sortkrager og Graakrager, i Sønderborg og Omegn er Forholdet omtrent som 1 til 5; vel at mærke er det kun saaledes i Sommerhalvaaret, i Vintertiden forrykker de nordfra kommende graa Trækkrager ganske Forholdet. Der findes i disse Egne mange Overgangsformer mellem begge Arter, Krydsninger af Sort- og Graakrage, snart er Typen mere sort, snart er den mere graa. I Sommeren 1925 var der saaledes en Kragerede i et Træ nær Sønderborg Slot; den ene af Parret var ren Sortkrage, den anden ren Graakrage; af de fire Unger, som Reden indeholdt, var to Mellemformer, en rent sort og en rent graa. Meget hyppigt har jeg iagttaget, hvorledes Sort- og Graakrager i Vintertiden henter Muslinger ved Strandbredden og flyver med dem i Næbbet op over Markerne, hvor de fra betydelige Højder lader dem falde for at knuse dem mod Stene eller den frosne Jord og saaledes faa fat i Indholdet. Jeg saa engang et ganske morsomt Eksempel paa, om man vil, »indbyrdes Undervisning« blandt disse kloge Fugle. En sandsynligvis yngre og uerfaren Krage, der ved Stranden havde hentet sig en Musling, lod for at faa den knust denne falde, men kun fra en ganske ringe Højde og derfor naturligvis uden Virkning; dette gentog den flere Gange,

men stadig forgæves, Muslingen gik ikke i Stykker. En rimeligvis ældre, mere erfaren Krage, der sad paa Marken, havde imidlertid lagt Mærke til den yngre Fugls frugtesløse Forsøg; den lettede, fløj hen til den unge Krage, tog Muslingen op fra Jorden, fløj højt til Vejrs med den og lod den falde, saa den knustes, og overlod den til den unge med et hoverende: Kra! – Kra! Hvilket vel skulde betyde: »Saadan bærer en fornuftig Krage sig ad«! *Raagen* (Corvus frugeligus) overvintrer hvert Aar i stort Antal. Paa Als forekommer dog mig bekendt ingen ynglende Raager, derimod findes i Skelde Skov en større Koloni paa 250–300 Reder, og der skydes aarlig 800–1100 unge Raager. I Augustenborg Slotspark findes et ret anseeligt Antal *Alliker* (Corvus monedula), som i Parkens gamle, hule Træer finder fortrinlige Ynglepladser. Den 20. Oktbr. 1927 saa jeg et stort Træk af Alliker sikkert over 3000 Stykker flyvende S. Ø. – N. V. *Almindelig Tornskade* (Lanius collyrio), paa Als kaldet: »Stor Kvapskade«, er i de senere Aar i ret stærkt Tilbagegang, men var efter ældre Folks Udsagn tidligere en hyppigt forekommende Fugl. I Sønderborgs nærmere Omegn har jeg i 1928 og 29 kun truffet to ynglende Par; for det ene Pars Vedkommende var det mig paafaldende, med hvor korte Mellemrum de gamle Fugle madede deres Unger; jeg undersøgte da Forholdet nærmere og fandt, et Stykke fra Reden, i en Slaaenbusk paa dennes Taarne ophængt Resterne af tre store Guldspurveunger – en regulær Slagterbutik! Den *store graa Tornskade* (Lanius excubitor) ses jævnlig som Vintergæst; et Eksemplar skudt i Ulkebøl 1922 findes i Statsskolens Samling. En ganske ung nylig udfløjet Fugl saa jeg i Sommeren 1924; den sad paa en Høstak i en Mark i Dybbøl. Den er set i Nederstjernen ved Graasten i Sommertiden, ogsaa i Rinkenæs Skov og i Frøslev Plantage. I mange af Skovene høres i Sommertiden *Pirolens* (Oriolus galbula) to- og tretonede Fløjt: Dly–o–y. I visse Aar forekommer denne Fugl meget almindelig, atter i andre viser den sig mindre hyppigt, men egentlig sjælden er den aldrig. Jeg glemmer ikke det prægtige Syn, jeg engang saa ved Sandbjerg Slotshave, hvor 4 Pirolhanner i deres

skinnende, knaldgule og sorte Dragt jagede hverandre i et gammelt, vildt Æbletræ. Reden har jeg kun en Gang fundet i Ulkebøl Skov i Toppen af et 7—8 Meter højt Ahorntræ; jeg saa, hvorledes Hannen forjog alle større Fugle fra den Del af Skoven, hvor Reden var; selv forbiflyvende Maager og Krager jagede den i Flugten. En højnordisk Gæst, der sjældnere ses i disse Egne, er *Sidensvandsen* (Ampelis garrulus); under Krigen bemærkedes den nogle Steder i 1914, og man sagde da, at den varslede en stor Krig; i Vinteren 1920/21 saas enkelte Flokke paa Nordals. — For 5 à 6 Aar siden blev en *Hærfugl* (Upopa epops) skudt ved Nørreskoven, og omkring 1900 blev ligeledes en skudt i Nærheden af Sønderborg. *Sangdrosselens* (Turdus musicus) »klare Trille« og *Solsortens* (Turdus merula) bløde Molakkorder høres fra det tidlige Foraar i alle Skove og større Haver, ja, helt inde mellem Byens Huse. Sangdrosselen kaldes paa Als »Graadrossel«, Solsorten »Selsort« eller »Sortdrossel«. *Vindrossel* (Turdus iliacus) og *Sjagger* (Turdus pilaris) forekommer næsten aarlig i store Flokke i Efteraar og Foraar — undertiden overvintrer de. *Misteldrossel* (Turdus viscivorus) skal yngle i Naaletræsplantagerne mod Vest, selv har jeg aldrig iagttaget den paa Als. En ret almindelig Ynglefugl i større Løvskove er *Spætmejsen* (Sitta europæa); de sønderjydske Spætmejser hører alle til den mellemeuropæiske Form (Sitta cæsia), medens *Musvitten* (Parus major), paa Als kaldet: »Hølkuen« ɔ: Huekone, *Blaamejsen* (Parus coeruleus) og *Graamejsen* (Parus palustris) hele Aaret er overordentlig hyppige og yngler, hvor der blot er nogenlunde gunstige Lokaliteter. Et mærkeligt skarpt Foderinstikt viste en Musvithan, der havde Unger i en Redekasse i min Have; ved et Ulykkestilfælde var Hunnen omkommen, og Hannen, der nu havde hele Forsørgerpligten, forstod at hjælpe sig og skaffe Føde til Ungerne ved at flyve ind ad et aabentstaaende Vindue i Huset, derpaa gennem to Stuer ind i en tredje og fra Dybet af en Stenkrukke hente Melorme, som jeg havde gemt der til Foder for Burfugle. Et Blaamejsepar iagttog jeg i længere Tid under Fodringen af deres Unger i Reden i min Have; hvert 3. Minut bragte

begge de to gamle Insekter og Larver til Ungerne; i Dagens Løb blev et meget anseligt Antal af Havens Fjender paa denne Maade udryddede. – *Sortmejse* (Parus ater) og *Topmejse* (Parus cristatus) hører mere til i Naaleskovene mod Vest, og jeg har kun iagttaget Sortmejsen faa Gange og aldrig Topmejsen, der dog ikke skal være saa sjælden i Egnen om Nordborg. Derimod er *Halemejsen* (Acredula caudata), paa Als kaldet »Uldfugl«, i enkelte Aar ikke særlig sjælden; dens meget kunstfærdige Rede har jeg fundet et Par Gange; i Sønderjylland findes den vesteuropæiske Form med sortstribet Hoved, i det øvrige Land den hvidhovede Form. *Fuglekongen* (Regulus cristatus) er meget almindelig udbredt, medens jeg kun en enkelt Gang i Sommertiden har hørt den *rødtoppede Fuglekonge* (Regulus ignicapillus) paa Als i en yngre Naaletræplantning. *Træpikkeren* (Certhia familiaris) ses hist og her og er sikkert Ynglefugl.

Men det, der i Sommertiden gør Opholdet i vore Skove saa tiltrækkende, er dog Sylviernes, Skovenes egentlige Mestersangeres, mangetonede Sange. Der er *Munkens* (Sylvia atricapilla) stærke Fløjtetoner, *Havesangerens* (Sylvia hortensis) dybe, rislende Sang, *Gærdesangerens* (Sylvia curruca) stille Kvidren og melodiske Slutningsakkorder og *Tornsangerens* (Sylvia cinerea) afvekslende fløjtende Melodier, som den foredrager fra Toppen af en Busk, eller medens den stiger lidt op i Luften for at dale ned paa samme Sted. Tornsangeren kaldes paa Als »lille Kvapskade« eller »Kæpskade« og synes mig at være hyppigst forekommende af de nævnte fire Sylvier, der dog alle er meget almindelige Ynglefugle. En femte, sjældnere Sylvie er *Høgesangeren* (Sylvia nisoria); dens Rede har jeg en Gang i Juni 1925 fundet i en Slaaenbusk i Skovbrynet af en lille Bondeskov paa Als. En sjette Sanger er *Gulbugen* (Hypolais icterina), paa Als: »Gulisken«. Dens Sang svarer ganske godt til Fuglens græske Navn: Hypolais, idet Sangen blandt en Mangfoldighed af andre Toner har et stadigt tilbagevendende: Hy–po–la–is, hurtigt gentaget. Mærkelig nok har denne Fugl været ret sjælden paa Als i Aarene fra 1920 indtil Sommeren 1929; da optraadte den

pludselig i meget stort Antal ynglende i Skove og Haver over hele Als. Hyppig er *Løvsangeren* (Phyllopseustes trochilus), paa Als meget passende kaldet »lille Bogfinke«, da dens Sang en Del minder om Bogfinkens, kun er Slutningsstrofen hos Løvsangeren dalende, medens den hos Bogfinken er stigende, dalende. Ogsaa *grøn Løvsanger* (Phyllopseustes sibilatrix) forekommer i hvert Fald ret hyppig i større Løvskove, hvor dens ejendommelige Sang, der minder om en paa et Bord snurrende og faldende Mønt almindelig høres i Sommertiden. En anden for Skovene her karakteristisk Fuglestemme er *Gransangerens* (Phyllopseustes rufus) Zilp, Zalp, Zilp, Zilp, Zalp. Denne Fugl, der først i de senere Aar er indvandret fra Syd og er stærkt aftagende mod Nord, forekommer overordentlig almindelig i alle Skovene paa Als og Sundevedsiden. I Skovenes Udkanter eller paa mere aabne Pladser i Skovene høres jævnligt *Træpiperens* (Anthus arboreus) Sang, der har en Del Lighed med Kanariefuglens; sin Sang foredrager den dels højt til Tops paa en Gren, eller idet den svinger sig til Vejrs fra Grenene og paa sitrende Vinger atter daler ned. — Overalt i Skove og mange Haver møder vi *Rødkælken* (Erithacus rubecula). I den strenge Vinter 1928/29 husede jeg i min Kælder tre Rødkælke, som frivilligt havde søgt Ly der; stridbare som de er, maatte de have hver sit Rum og boede der i flere Uger. Da mildere Vejr indtraf, blev de sat i Frihed efter først at være blevne ringmærkede, og jeg har nu i Fjor Sommer og i dette Foraar (1930) set den ene færdes i min Have, i hvis Nabolag den sikkert har ynglet. Dette nævner jeg som Vidnesbyrd om, at her i Landet overvintrende Rødkælke ikke alene er nordligere Fugle. Den sjældne *Blaakælk* (Cyanecula suecica) er nogle Gange sikkert bleven iagttaget her paa Als og blev i Sommeren 1921 skudt i en Have i Nordborg. *Rødstjert* (Ruticilla phoenicura) optræder meget talrigt under Foraars- og Efteraarstrækket og er omend ikke hyppig saa dog ingenlunde sjælden som Ynglefugl; jeg har hvert Aar haft Lejlighed til at se 2 à 3 Par ved Reden i Sønderborg og nærmeste Omegn. I Sommeren 1928 ynglede den saaledes i en Redekasse i min Have og

Sommeren før og efter i en Nabohave. *Nattergalen* (Luscinia philomela) ɔ: *nordlig Nattergal* (Tysk: Sprosser, medens sydlig Nattergal paa Tysk hedder: Nachtigall) er almindelig som Ynglefugl; dens klangfulde Sang, der i stille Aftener og Nætter kan høres viden om, høres fra omkring 10. Maj til hen mod St. Hansdag i mange Smaaskove, Lunde og Krat, særlig i saadanne med fugtig Bund. Derimod er *sydlig Nattergal* (Luscinia megarhynchos) mig bekendt, aldrig paavist som Ynglefugl paa Als. I 1884 nævnes flere Par som ynglende ved Søen i Graasten, men er nu helt forsvundne herfra. I Sommeren 1930 ynglede to Par i og omkring Flensborg. Omvendt har nordlig Nattergal udvidet sit Yngleomraade mere og mere mod Syd og Sydvest. I større Løvskove findes i Sommertiden af og til *broget Fluesnapper* (Muscicapa atricapilla) og i Smaaskove og Haver *graa Fluesnapper* (Muscicapa grisola) som Ynglefugle. Enkelte smukke Dage i Maj kan førstnævnte Art i paafaldende stort Antal ses under Foraarstrækket ivrigt beskæftiget med Insektjagt paa lune Skovveje. Omtrent paa samme Steder, hvor nordlig Nattergal findes, høres jævnlig *Kærsangeren* (Acrocephalus palustris), som i sin rigt afvekslende Sang yndefuldt forener andre Fugles Toner. Overalt i Skove og Haver lader *Gærdesmutten* (Troglodytes parvulus), paa Als kaldet: »Gaardvip«, af Gaard = Gærde, sin jublende Trille høre baade Vinter og Vaar. En anden meget almindelig Standfugl er *Brunellen* eller *»Jernspurven«* (Accentor modularis); den i Fjerdragten beskedent farvede, graabrune, stilfærdige Fugl med det tynde Næb ses tidt ved Foderbrættet om Vinteren, og i Foraarstiden hører man dens Kvidren mange Steder i Hegn og Haver.

Af de egentlige frøædende Spurvefugle er mange Arter repræsenterede og i stort Antal. Paa alle træbevoksede Steder finder vi *Skovspurven* (Passer montanus), paa Als kaldet: »Markgraas«, og *Bogfinken* (Fringilla coelebs) meget hyppigt; i Efteraars- og Vintertiden ses Bogfinken ofte i store Flokke sammen med den højnordiske *Kvækerfinke* (Fringilla montifringilla), særlig i Oldenaar. En Kvækerfinkehan i Parringsdragt saa jeg den 28. Juni 1925 i Søn-

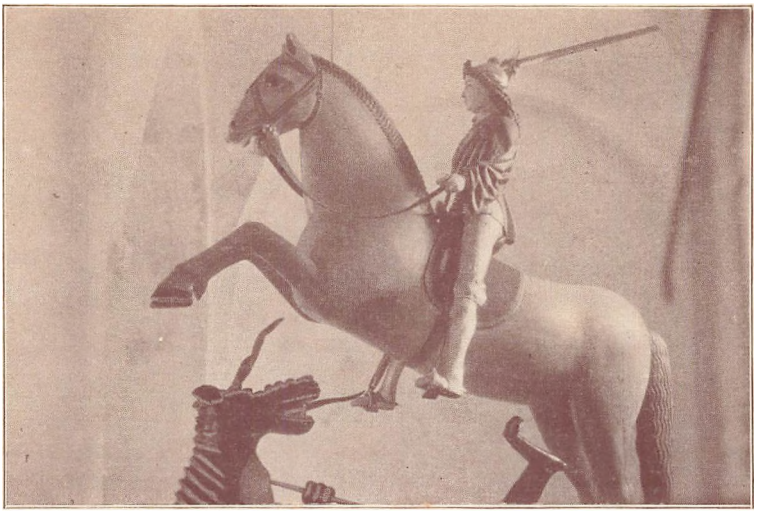

Broager Kirke - St. Jørgen

Dybbøl Kirke

derskoven; et Par Dage efter saa jeg ogsaa Hunnen. Parret opholdt sig i ældre Ege- og Bøgeskov og gjorde Indtryk af at have Rede, som det dog ikke lykkedes mig at finde. *Tornirisken*, paa Als kaldet: »Graaisken«, yngler overalt, hvor blot nogenlunde egnede Lokaliteter frembyder sig. Knap saa almindelig er *Grønirisk*, paa Als: »Grønisken«, der dog er en hyppigt forekommende Ynglefugl sine Steder. *Stillits* (Carduelis elegans), paa Als: »Stilisken«, ses jævnligt i Smaaflokke om Vinteren, i Sommertiden yngler den ret almindelig i Allétræer og i Haver. Sparsomt forekommer *Kærnebideren* eller *Kirsebærfuglen* (Coccothraustes vulgaris), hvis Rede jeg kun een Gang har fundet, nemlig i Sideskuddene paa en Eg i Sønderskoven. Overordentlig talrig er *Gulspurven* (Emberiza citrinella), paa Als: »Gulspe«. Den her tillands sjældnere *Hortulan* (Emberiza hortulana) har jeg kun bemærket een Gang, nemlig i Maj 1925, da jeg saa en lille Flok i Udkanten af en Skov ved Sønderborg. *Dompap* (Pyrrhula minor) overskred 1927 Grænsen; Reden er funden i Aabenraaegnen.

I Arnkil Fredskov findes en Koloni af *Hejrer* (Ardea cinerea), som nu er ca. 25 Aar gammel; den er en Aflægger af den gamle Hejrekoloni i Skelde Kobbelskov paa Sundeved, som har været der i Mands Minde. Omkring 1905 flyttede enkelte Hejrepar til Arnkil Fredskov, og i 1910 ansloges Redernes Antal her til ca. 15. Ti Aar senere, i 1920, var Antallet af Hejrereder i Arnkil steget til 60—70, fordi Kolonien i Skelde Kobbelskov næsten helt var flyttet derfra, foranlediget ved den tyske Marines Skydeøvelser i Flensborg Fjord ud for Skoven, saa der paa dette Tidspunkt i Skelde kun var 6 beboede Hejrereder. Nu er imidlertid den omvendte Bevægelse foregaaet, idet nemlig de militære Skydeøvelser paa Marken ved Arnkil Skov aabenbart har forstyrret Hejrerne, saa Kolonien her, der i 1925/26 var oppe paa ca. 120 beboede Reder, nu atter er stærkt aftaget, saa der i 1929/30 kun er ca. Halvdelen tilbage. En stor Del af Hejrerne er vendt tilbage til Skelde Kobbelskov, hvor Redernes Antal de sidste Aar har været ca. 120, fordelt i to omtrent lige store Kolonier. Baade i Arnkil og Skelde findes Hejrerederne i høje Bøge. Det

er beklageligt nok, at den ejendommelige, tidligere saa ensomme og stille Skov, der paa Grund af sit egenartede Præg kaldtes »Gespensterwald«, dels ved den militære Skarpskydning, dels ved Udstykning af de omkring Skoven liggende Jorder og den deraf følgende Bebyggelse, nu ikke længere er det fredhellige Sted som før. Her ynglede for 4—5 Aar siden foruden Hejrerne: Duehøg, Lærkefalk og Taarnfalk, flere Par Musvaager og Ravne; ja, som ovenfor omtalt saas en Sommer endog et Par Vandrefalke stadig omkring Hejrekolonien; nu de sidste Aar fandt jeg ved Besøg derude kun Hejrer og et Par Ravne, samt Krager, der, naar Hejrerne bliver skræmmet ved Besøg i Skoven og letter fra Rederne, straks flyver til og bemægtiger sig Hejrernes grønblaa Æg. Overvintrende Hejrer ses næsten hvert Aar; to saas saaledes ved Sønderborg i streng Frost og megen Sne Nytaarsdag 1928. Foruden paa Als yngler 5 Par (1929) i *Bommerlund Plantage.* Andre Ynglesteder: *Laurup Skov* (ved Lindet) og *Bevtofte Plantage.*

Over Als gaar intet stort Sneppetræk; *Skovsnepper* (Scolopax rusticola) ses og skydes kun i ringe Antal i Træktiderne Foraar og Efteraar; enkelte overvintrende Snepper træffes, saaledes i Vinteren 1928/29.

Paa Markerne og de tilstødende Enge er Fuglelivet mere artsbegrænset. Her møder vi i stort Antal *Sanglærken* (Alauda arvensis), ligesom en Del ses ogsaa i Vintertiden. *Agerhønen* (Perdrix cinerea) er i Antal gaaet stærkt tilbage, og den oprindelige gamle Stamme paa Als, hvor Hønen helt mangler det brune Skjold paa Brystet, er efter en ældre Jægers Udsagn nu ved at uddø. For at forbedre Bestanden er hist og her bømiske Høns indført. Et Par Gange har jeg iagttaget, hvorledes Agerhønsene paa høj, nyfalden Sne, naar en Rovfugl viste sig, dukkede ned i Sneen og fuldstændig forsvandt under den for først at vise sig, naar Faren var vel drevet over. *Vagtelen* (Coturnix communis) ses og høres efter Jægeres Udsagn meget sjældent; dog skal dens Rede i de senere Aar være fundet et Par Gange paa Als. I mere træfattige Egne ses de aabne Markers Fugl, *Bomlærken,* »Kornværling« (Emberiza miliaria), dog ikke i noget stort Antal, den synes over-

hovedet at være i Aftagende. Langs Kysten paa Ladegaardens Marker har jeg hvert Aar i Vintertiden set *Snespurven* (Emberiza nivalis) i smaa Flokke; og en enkelt Gang i Vinteren 1921 saa jeg nogle *Laplandsværlinger* (Emberiza lapponica). I Engene træffes fra omkring »Peters Dag«, den 22. Februar, *Viben* (Vanellus cristatus), paa Als kaldet: »Viv«; i Sønderborgs umiddelbare Nærhed yngler omkring en halv Snes Par. Her findes ogsaa *Rødben* (Totanus calidris), paa Als efter Stemmen kaldet: »Plyt«, ynglende i enkelte Par. Ligeledes er *Engpiper* (Anthus pratensis) meget almindelig ogsaa i Vintertiden, samt i Sommertiden: *gul Vipstjert* (Motacilla flava), paa Als: »Majfugl«, og i højereliggende Enge, ved Jordvolde og Grøfter, omend ret faatallig, *Bynkefuglen* (Praticola rubetra). Ved Stendiger langs Markskel og Veje træffes *Stenpikkeren* eller *graa Digesmutte* (Saxicola oenanthe), dog nu meget faatallig, da de gamle, smukke Stendiger saa mange Steder har maattet vige for Pigtraadshegnene. Ved en Bæk mellem Vej og Mark i Vollerup saa jeg i Sommeren 1925 et Par *Bjergvipstjerter* (Motacilla melanope); de gjorde Indtryk af at yngle der i Nærheden.

Et rigt Fugleliv udfolder sig i *Søer, Kær og Moser;* tre fortrinlige Opholds- og Ynglesteder paa Als, især for en Mængde Svømme- og Vadefugle, vil jeg her nævne, nemlig: *Ketting Nor, Miang Sø og Birke-Pøl. I Ketting Nor,* af Størrelse ca. 74 ha, er Vandet undertiden noget brakt. Hele Bunden dækkes af Kransnaal (Chara) og tornløs Hornblad (Peratophyllum submersum), og Holme og Sø-bredder er bevokset med smalbladet Dunhammer (Typha angustifolia), Søkogleaks (Scirpus lacuster), Strandkogleaks (Scirpus maritimus) og Tagrør (Phragmites communis). *Miang Sø,* af Størrelse 68 ha, er bevokset langs Bredderne med Tagrør, Dunhammer (Typha angustifolia og latifolia), Søkogleaks og Pindsvineknop (Sparganium ramosum), og i selve Søen findes og Bunden dækkes af almindelig Hornblad (Peratophyllum demersum) og børstebladet Vandaks (Potamogeton pictinatus); disse Arter og nyrebladet Ranunkel danner et tæt Tæppe paa Søbunden, hvor dog i de allersidste Aar Vandpest breder sig stærkt paa de andres

Bekostning. Dybden i Søen er meget ringe, kun ca. 1 m, og Vandplanterne naar de fleste Steder op til Overfladen. *Birke Pøl* i Syd-Øst Als, af Størrelse ca. 400 ha, har oprindelig været en Strandsø, adskilt fra Havet ved en stor Dæmning, men er nu næsten helt tilgroet, saa kun en Mængde større og mindre Vandhuller, omgivet af Dunhammer og store Tagrørsstrækninger, er tilbage. Resten indtages af Strandenge, dels af Star (Carex) og Tørvemose. Foruden disse nævnte tre Steder findes der spredt over Øen Moser, Kær, Damme og Smaasøer, der mer eller mindre frembyder gode Opholdssteder for Fuglene.

Den hyppigst forekommende ynglende And paa disse Steder er *Stokanden* (Anas boscas), som i Isvintre i store Flokke søger Føde langs Kysterne. *Krikanden* (Anas crecca) er almindelig Ynglefugl, særlig i Miang Sø, hvor man i Høst kan se større Flokke af unge og gamle Krikænder ude paa Søen. Ogsaa i Ketting Nor og Birke-Pøl yngler adskillige Par. *Atling* (Anas querquedula) forekommer paa disse Steder ynglende, men kun i enkelte Par. Af *Pibeand* (Anas penelope) er et Par blevet fundet ynglende i 1927 i Ketting Nor, ligesom den tidligere har ynglet i den nu udtørrede Hartsø paa Kegnæs. *Knarand* (Anas strepera) fandtes i 1928 rugende paa Æg i Miang Sø, ligesom *Spidsand* (Anas acuta) er funden som Ynglefugl baade i Birke-Pøl og Hartsøen paa Kegnæs. Af *Skeand* (Anas clypeata) yngler adskillige Par i Ketting Nor og Miang Sø. Af Dykænderne er *Taffelanden* (Fuligula ferina) en meget almindelig forekommende Ynglefugl i Ketting Nor, ligesom jeg i flere Aar i Træk har set den med Ællinger i Kær Vig. Sidstnævnte Sted rugede i Sommeren 1927 et Par *Troldænder* (Fuligula cristata); en Del ses i Vintertiden ved Kysterne. I Birke-Pøl findes 30—40 Par ynglende *Graagæs* (Anser cinereus); paa Grund af det næsten utilgængelige Terræn faar de her Lov til at være i Fred, og Antallet af Ynglepar synes i Tiltagen. Af Lappedykkere har jeg set *lille Lappedykker* (Trachybaptes minor) i Augustenborg Lillehav i Somrene 1922 og 23; om ynglende er uvist. Et Eksemplar fandtes halvdød Nytaarsdag 1928 paa Isen ved Sønderborg. I Augustenborg

Lillehav og i Miang Sø forekommer aarlig nogle Par af *rødhalset Lappedykker* (Podicipes griseigena); og *toppet Lappedykker* (Podicipes cristatus) yngler i flere Par hver Sommer i Miang Sø, Ketting Nor og Nordborg Sø. I Ketting Nor findes en Koloni paa ca. 20 Reder af *sorthalset Lappedykker* (Podicipes nigricollis), og Antallet af ynglende Par synes der stadig at vokse. *Blishøne* (Fulica atra), paa Als: »Blæskalv«, er en saare almindelig Ynglefugl og ses selv i strenge Vintre ofte ved Kysten i Flokke paa 40—50 og derover. Ogsaa *grønbenet Rørhøne* (Gallinula chloropus), paa Als: »Vandhøne«, er almindelig Ynglefugl, særlig i Moser og Mergelgrave. *Engsnarre* (Crex pratensis) og *Vandriksen* (Rallus æqvaticus) høres og ses hver Sommer paa Steder, hvor Forholdene er dem gunstige. *Plettet Rørvagtel* (Porzana porzona) yngler ved Miang Dam paa Als. I Miang Sø findes en Koloni *Sortterner* (Sterna nigra), hvis Antal opgives at udgøre ca. 40 Par, ogsaa i Ketting Nor yngler nogle enkelte Par. I alt findes 16 Ynglesteder af Sortterner i Sønderjylland.

Her i Ketting Nor findes *Rørdrummen* (Botaurus stellaris) som Ynglefugl. I Aarene 1920—23 ynglede Rørdrummen i den nu næsten udtørrede Hartsø, i Miang Sø, i Hopsøen i Nordborg Sogn, i Ketting Nor og i Birke-Pøl; et Par af disse Steder vistnok i flere Par. I den strenge Vinter 1923/24 synes de fleste at være gaaet til Grunde, og der berettes intet om ynglende Rørdrummer noget Sted paa Als. Men atter 1927 hørtes den i Miang Sø og i Ketting Nor; og sidstnævnte Sted har den opholdt sig og antagelig ynglet hver Sommer siden 1927 og høres nu atter »brøle« i Foraaret 1930; et Par yngler dette Foraar ogsaa i Birke-Pøl. Nogle andre Data af Rørdrummens Liv i disse Egne skal jeg nævne: 1924 blev en Rørdrum skudt i Hopsø; i Vinteren 1924/25 fangede et Par Drenge en levende Rørdrum paa Isen i Nordborg Sø, den døde dog kort efter af Udmattelse og Sult; ligeledes blev en Rørdrum taget halvdød i en lille Bæk i Augustenborg i Februar 1929, den findes nu udstoppet i Statsskolens Samling. Overvintrende Rørdrummer træffes ogsaa andre Steder ret jævnlig, men som nævnt bliver Vinteren dem ofte til

Ulykke. Den *dobbelte Bekkasin* eller *Horsegøgen* (Gallinago scolopacina), paa Als: »Rønnefugl« efter Lyden, den under Flugten frembringer med Styrefjerene, og som ligner Hestens Prusten, er paa egnede Steder ret almindelig som Ynglefugl; medens *enkelt Bekkasin* (Limnocrytes gallinula) og *Tredækker* (Gallinago major) kun iagttages en sjælden Gang om Efteraaret.

En Fugl, som endnu ret almindelig kan ses paa de samme Steder som Rørdrummen, er *Rørhøgen* (Circus æruginosus); der findes hvert Aar 2 á 3 Par ynglende i Miang Sø, Ketting Nor og Birke-Pøl, samt 1 à 2 Par i Søer i det nordlige Als. Ved Møgeltønder yngler 1 Par, ved Rudbøl Sø 1 Par, ved Avntofte Sø 2 Par, ved Gotteskog Sø ca. 5 Par. Dette Antal af ynglende Rørhøge er temmelig konstant, saa der er Haab om endnu en rum Tid at bevare dem i disse Egne, særlig da de, saavidt jeg ved, fredes alle de nævnte Steder. I Birke-Pøl skal *Mosehornuglens* (Otus brachyotus) Rede være bleven funden i Sommeren 1928; ogsaa ved Miang Sø ses undertiden Mosehornugler. I det store og hele er denne Fugl ellers sjælden, den ses dog hyppigt vestpaa i Tønder- og Ribe-Egnen.

Syd for Grænsen i Gotteskog Sø ynglede 1930 1 Par *Traner* (Grus cinerea), og der saas 3 voksne Fugle. Flere Traner er set i Engene ved Tønder i 1930.

Af *Kærsangerslægten* findes paa vort Omraade meget hyppigt *Rørsangeren* (Acrocephalus arundinaceus), hvis flittige Sang lyder fra saa godt som alle sivbevoksede Søer, Moser og Damme. Det samme gælder *Sivsangeren* (Acrocephalus palustris), medens *Drosselrørsangeren* (Acrocephalus turdinus), den største af de tre, hovedsagelig findes i Ketting Nor, hvor i de senere Aar 10—15 Par har ynglet.

Gennemgaaende er *Kyststrækningerne* paa Als og den Del af Sundeved, hvor jeg har haft Lejlighed til at anstille Iagttagelser over Fuglelivet, i Sommertiden ret fattig baade paa Eksemplarer og Arter; og kun i Træktiderne kan der findes en Del Vade- og Svømmefugle, som for kortere eller længere Tid gør Ophold langs Kysterne og opliver disse. Dog danner Kysten ved Birke-Pøl og Stranden ved Nørre-

skoven en Undtagelse. Her har jeg truffet *lille Præstekrave* (Ægialitis minor) og *hvidbrystet Præstekrave* (Ægialitis cantiana), sidstnævnte paa Stranden ved Nørreskoven i Sommeren 1925 med 3 Unger. *Stor Præstekrave* (Ægialitis hiaticula) ses derimod oftere flere Steder langs Kysterne. *Strandskaden* (Hæmatopus astreologus) har jeg set i enkelte Par paa Strandengene ved Birke-Pøl; den skal yngle paa Kysten af Kegnæs. En *Klyde* (Recurvirostris avocetta) blev i Oktober 1926 skudt ved Augustenborg og findes udstoppet i Statsskolens Samling. Paa Rømø yngler ca. 25 Par Klyder. *Lille* og *stor Regnspove* (Numenius phæopus og arquatus) ses jævnlig paa Træk; og i Sommertiden træffes *Tinksmeden* (Totanus glareola) af og til. *Hjejlen* (Charadrius pluvialis) ses hyppigt i Træktiden; undertiden ogsaa *Strandhjejler* (Charadrius squatarola), hvoraf en blev skudt i Guderup i August 1925, ligesom *Sortklire* (Totanus fuscus), *Hvidklire* (Totanus glottis) og *Brushane* (Machetes pugnax); den sidste skal enkelte Aar have ynglet i Birke-Pøl. *Kærløber* (Limicola pygmea) har jeg set i Selskab med *Ryler* (Tringa alpina) og *Temminks Ryle* (Tringa temminckii) paa Kegnæs Strand. Af *Kobbersneppen* (Limosa ægocephala) yngler ca. 200 Par i Omegnen af Tønder.

Af Kysternes særlige Karakterfugle, Maagerne, er *Hættemaagen* (Larus ridibundus) overordentlig hyppig; jeg har i Sommertiden iagttaget, hvorledes Hættemaagerne, som Svalerne, i store Skarer flyver lavt hen over Kornmarkerne og fanger Insekter; ogsaa *Stormmaagen* (Larus canus) forekommer meget almindelig. Disse 2 Arter ses særlig i Vintertiden i Selskab med *Svartbag* (Larus marinus) og *Havmaage* (Larus argentatus); i Vinteren 1928/29 saas de ogsaa sammen med nogle *Sildemaager* (Larus fuscus), der opholdt sig i Sønderborg Havn. Paa Øen Katholm (Areal ca. 5½ ha) i Augustenborg Fjord findes en stor Maagekoloni. Vegetationen her er hovedsagelig almindelig Kvikgræs og om Vandhullerne Sødgræs (Glyceria distans), i hvilket mange Reder er anbragt. Her yngler *Hættemaagen* (paa Als kaldet: »Miangerpiger« eller »Mianger-Kvinder«, fordi der tidligere fandtes en større Koloni af Hættemaager i Miang Sø) og *Stormmaager*, begge i stort Antal; aarlig

indsamles ca. 70 000 Maageæg. — Ogsaa i Ketting Nor findes en Koloni af disse to Maagearter, hvor der indsamles 7 à 8 000 Æg om Aaret. — Paa Katholm yngler ogsaa *almindelig Terne* (Sterna hirundo) og *Havterne* (Sterna macrura), paa Als kaldet: »Strandsol«. Begge disse Arter er dog i stærk Tilbagegang; i 1924 ynglede ca. 100 Par, nu kun ca. 25 Par; i 1924 rugede ogsaa enkelte Par *Dværgterner* (Sterna minuta) her. *Splitterne* (Sterna cantiana) har jeg nogle Gange iagttaget ved Augustenborg Fjord i Sommertiden, og den 6. Juli 1925 saa jeg et Par med to Unger ved Strandvolden i Nordals. Paa Katholm yngler endvidere *Gravanden* (Tadorna cornuta), hvoraf der desuden findes adskillige Par langs Kysterne; ogsaa for *toppet Skallesluger* (Mergus serrator) er Katholm Ynglested; dens Rede med 11 Æg fandt jeg i Maj 1926 under en Busk paa Øen. I Vintertiden træffes talrige toppede Skalleslugere langs Kysten. Enkelte Par af *stor Skallesluger* (Mergus merganser) skal for nogle Aar siden have ynglet under Buske ved Kysten udfor Arnkil Skov; ogsaa enkelte Fugle af denne Art ses i Vintertiden langs Stranden. 1929 iagttog jeg i Sønderborg Havn 3 *hvide Skalleslugere* (Mergus albellus).

I strenge Vintre besøges Kysterne af *Sangsvanen* (Cygnus musicus), medens *Hvinand* (Glaucion clangula), *Havlit* (Pagonetta glacialis), *Sortand* (Oidemia nigra), *Ederand* (Somateria molissima) og *Knortegaas* (Bernicla brenta) ses i stort Antal næsten hver Vinter. Ederand yngler hyppigt paa Rømø. En *Alk* (Alca torda) blev i Efteraaret 1926 under en Storm fanget paa en Mark paa Als og indleveret til Statsskolen, i hvis Samling den nu findes. Ogsaa *sortstrubet Lom* (Colymbus arcticus) blev fanget levende i Vinteren 1929 ved Hørup.

I Vintertiden ses af og til *Isfuglen* (Alcedo ispida). Den skal til for faa Aar siden have ynglet ved Graasten; og i Sommertiden opholder den sig af og til ved Kær-Vig. I Brinkerne langs Kysterne og i Grusgrave yngler *Digesvalen* (Hirundo riparia) i mindre Kolonier.

Og vender vi nu fra vor Vandring i Skov og Mark, ved Sø og Mose og langs Kysterne hjem til Hus og Gaard

i By og paa Land, genfinder vi ganske vist her Fugle, som vi allerede har omtalt som tilhørende særlig Skovene og Markerne, men enkelte nye Arter kan dog nævnes som ejendommelige for Husenes og Gaardenes umiddelbare Nærhed. Overalt træffer vi i By og paa Land »Gadedrengen« blandt vore Fugle: *Graaspurven* (Passer domesticus), paa Als kaldet: »Graas«; af og til ses brogede Eksemplarer; ja, i Sommeren 1921 iagttog jeg en helt hvid Spurv, som mærkelig nok, sin paafaldende Fjerdragt til Trods, nogle Maaneder fik Lov til at være i Fred for Rovfugle og Katte og — Mennesker! Paa Byernes Gader og paa Villavejene ses ret ofte *Toplærken* (Alauda cristata), og her i Sønderborg yngler aarlig enkelte Par, der kom hertil i Aarene om 1880. En talrigt forekommende Husfælle er *Stæren* (Sturnus vulgaris), paa Als: »Star«; ogsaa i Vintertiden ses mange Stære, særlig i Vintrene 1923/24 og 28/29 var her mange; og større Flokke paa 40—50 Stykker opholdt sig ved Stranden og besøgte daglig Foderpladserne i Byen. Spørgsmaalet om, hvorvidt Stæren i vort Land undertiden yngler to Gange aarlig, kan jeg besvare bekræftende. I Sommeren 1929 havde jeg nemlig et Par Stære, der ynglede i en Kasse paa Husmuren; den ene af Parret, Hannen, var let kendelig, da den havde en forkrøblet Fod, og den indblandede desuden ofte Andens Rappen i sine Sangpræstationer. Dette Par havde udfløjne Unger først i Juni, og sidst i Juli havde det atter Unger, der ganske vist ikke naaede at blive flyvefærdige, da de 3—4 Dage gamle, 3 i Tallet, blev kastet ud fra Redekassen, muligvis af andre Stære; der var nemlig i de Dage stor Ballade af Stære omkring Kasserne. En rent isabellafarvet Stær saa jeg den 6. Juli 1925 i Nord-Als.

Landsvalen (Hirundo rustica), paa Als: »Sol«, er en almindelig Ynglefugl. Blandt de i Sønderborg og Omegn forekommende Landsvaler ses en Del med stærkt rustrød Underside. Af Ankomsttider i Foraaret har jeg noteret: 1922 ca. 17. April, 1923 ca. 28. April, 1924 ca. 1. Maj, 1925 ca. 22. April, 1928 ca. 24. April, 1929 ca. 27. April, 1930 ca. 25. April. *Bysvalen* (Hirundo urbica), paa Als: »Stensol«, forekommer meget sjældnere end Landsvalen. Ved

Augustenborg Slot findes aarlig nogle hvidgraa og helt hvide Bysvaler; dette har været Tilfældet fra Tredserne og Halvfjerdserne i forrige Aarhundrede; og jeg har aarlig siden 1920 kunnet iagttage disse hvide Bysvaler i Augustenborg omkring Slottet, saa det ser næsten ud til, at der her i Aarenes Løb har udviklet sig en særlig Race. Omkring Taarne og høje Bygninger i By og paa Land ses ret almindelig *Mursejleren* (Cypselus apus); dens Komme til Sønderborg var i Aaret 1927 og 28 og 29 henholdsvis den 4. og 3. og 7. Maj. Efter 20. August saa jeg ingen Mursejlere her i Byen. Særlig ved ældre straatækte Gaarde og Huse paa Landet træffes *hvid Vipstjert* (Motacilla alba typica) som Ynglefugl. Paa Als kaldes den »Smirrefugl« = Smedjefugl, idet den kommer til en Tid, naar Foraaret begynder, og Ploven skal »flies« til Smedjen, og dens Sang da tydes, som følger: »Te e Smirre, te e Smirre lad e Plovjern fli, gesvindt, gesvindt, gesvindt!« — En i det øvrige Danmark sjældnere, men paa Als i visse Aar ret hyppig forekommende Ynglefugl er *sort Rødstjert* (Ruticilla titys). Den hører til de Fugle, der Aar for Aar udstrækker sit Udbredelsesomraade mod Nord. Jeg har i Aarene fra 1920 hver Sommer set den med Unger i adskillige af Byens Haver. Dens Vandring sydfra: 1858 ved Flensborg, 1872 ved Ribe, 1885 ved Haderslev. I 1922 almindelig Ynglefugl i Sønderjylland. I 1928 forsøgte den at yngle i en Redekasse paa Muren af vort Hus, men blev forjaget af Stære. Af Uglerne er *Sløruglen* (Strix flammea) en jævnlig Ynglefugl paa Gaardenes Lofter og i Lader, ligesom den ogsaa yngler i adskillige Kirketaarne, hvorfra den i Nord-Als flere Steder skal have fordrevet Minervasuglen.

Mens *Storken* (Ciconia alba) i tidligere Tider var meget almindelig i disse Egne, er den desværre nu Aar for Aar bleven en sjældnere og sjældnere Gæst. For ca. 50 Aar siden var der saaledes ved Gammelgaard paa Als 36 beboede Storkereder. I 1922 var Antallet af Storkereder paa hele Als gaaet ned til 26; og ved en Optælling, jeg i Sommeren 1926 lod foretage ved nogle Elever fra Statsskolen, fandtes Antallet at være 19, i 1928 kun 12; i 1929 kan noteres en lille Fremgang, der var da 13 beboede

Storkereder, deraf en i et Træ. I Sommeren 1930 fandt jeg i Husum 6 beboede Storkereder, i Møgeltønder 1 og i Højer 14 Reder med ialt 31 Unger, i 1929 var der kun 16 Unger. I Skærbæk 6 Reder, i Brede 8. Overalt synes Storkenes Antal hernede i Sønderjylland at være i nogen Fremgang.

Skulde jeg nu til Slut samle mine Indtryk af Fuglelivet i disse Egne, da vil jeg sige: Som det er gaaet med Storkene, saaledes er det desværre ogsaa gaaet med enkelte andre Arter; der kan i de senere Aar spores Tilbagegang; men i det store og hele har Fuglelivet holdt sig relativt godt, ja, for enkelte Arters Vedkommende forbavsende godt. Det er i disse ti Aar, hvor jeg har haft Lejlighed til at bedømme Forholdene, ofte gaaet mig saaledes, at jeg uvilkaarlig har maattet drage Sammenligning mellem Sønderborgegnens Fugleliv og det rige Fugleliv, jeg i min Barndom for ca. 40 Aar siden, kendte i Sydfyn. Nu er Forholdene derovre meget anderledes; Tilbagegang og Tilintetgørelse særlig af de større og ejendommelige Arter mærkes der overalt. Langt bedre stiller det sig i de sønjydske Egne; her er i Følge mine Iagttagelser ialt funden 168 Arter og deraf 123, der enten er jævnlig eller aarlig sikkert ynglende Fugle. Men om alle disse kan bevares for Fremtiden, beror jo blandt andet paa, hvor forstaaende og nænsomt Mennesker stiller sig. Og her vil jeg gerne slutte med et Ønske og et Raad: Gid man her i Sønderjylland, som det er sket andre Steder i vort Land, vilde, før det er for sildigt, skabe fredede Omraader, Reservater, hvor disse Egnes rige Naturliv uhæmmet af Menneskers Gøren og Laden ogsaa i de kommende Tider kunde faa Lov til at udfolde sig frit og blive bevaret. Som saadanne dertil fortrinligt egnede Omraader kunde jeg pege paa *Birke-Pøl* og *Ketting-Nor* paa Als. En Naturfredning af disse Steder, og mulig ogsaa af andre, vilde, forekommer det mig, falde godt i Traad med det Hensyn, som skyldes det genvundne Land, og være til Glæde for Befolkningen her, der elsker den rige og skønne Natur i deres Hjemstavn.

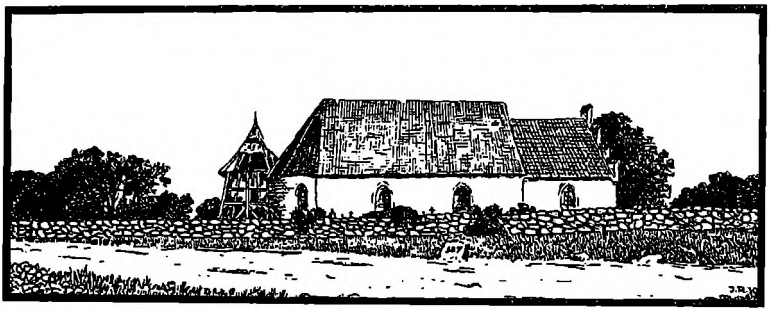

Nybøl Kirke (efter et Fotografi fra 1864)

Egnens Kirker

af Inspektør ved Nationalmuseet Chr. Axel Jensen

Referatet gengiver det noget improviserede Foredrag i ret ændret Form. I Foredraget var der lagt mere Vægt paa at fremhæve og forklare de vekslende Tiders Særpræg, i Referatet er de stedlige Ejendommeligheder dragne stærkere frem, og trods dets Knaphed er der nævnt flere Navne og vist flere Exempler paa Sammenhængen med andre slesvigske og danske Arbejder. Forhaabentlig kan ogsaa Referatet give enkelte Læsere Lyst til at optage Ämnet til Særstudium og f. Ex. begynde med at læse Museumsdirektør M. Mackeprangs Afhandling i Aarbog for nordisk Oldkyndighed 1914 om »Sønderjyllands middelalderlige Landsbykirker« eller samme Forfatters korte Oversigt i Daniel Bruuns Danmark Bd. IV Sønderjylland S. 89. Over den ældre Litteratur vedr. Sønderjyllands Bygningshistorie findes en kort, vejledende Oversigt i Tidsskriftet Fortid og Nutid Bd. III S. 88 som Tillæg til en Opsats af Foredragsholderen: »Strejflys over sønderjysk Arkitektur og Stilhistorie«. Af senere tyske Arbejder, der har særlig Betydning for Sundeved kan fremhæves den vældige Materialsamling i Bd. V af fhv. Provincialkonservator R. Haupts Bau- und Kunstdenkmäler Schl. Holst.

Kirkerne, deres Bygninger og Inventar.

Det vilde være dristigt at paastaa, at Kirkebygningerne i Stævnets Opland, Sundeved og den sydlige Del af Aabenraa Amt (Lundtoft-Vis Herred), er særligt fremragende og mærkværdige. Naar man har set Broager, kender man den betydeligste Kirke her paa Egnen. De øvrige er gennemgaaende uanselige, ofte kullede, i Reglen hvidkalkede og overpudsede saaledes, at man kan have Vanskelighed

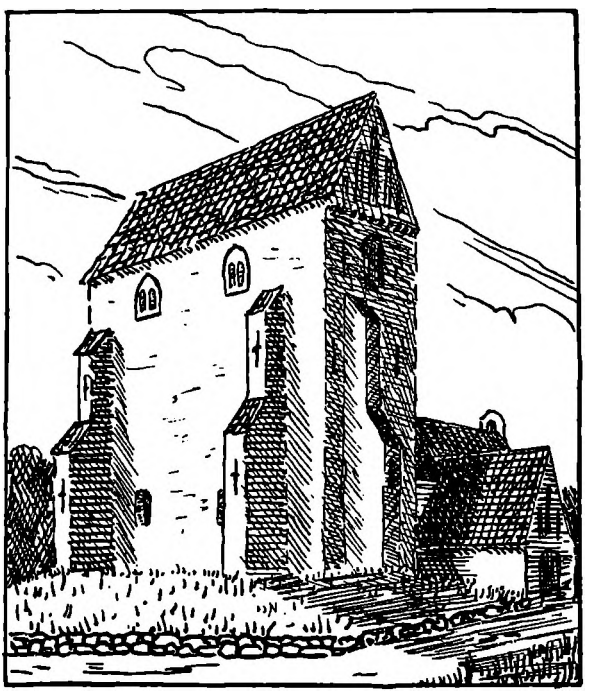

Notmark Kirke (Als)

ved at finde ind til Bygningens historiske Kærne. Alligevel, de beskedne, gamle Mure har deres store Interesse. Her, som overalt i Danmark, er det første Sæt Stenkirker rejst i Valdemarstidens store Byggeperiode. Af Dr. Mackeprangs Statistik ved vi, at i Sønderjylland som Helhed er 85% af Kirkerne (i Nordslesvig alene endog 90%) opførte i de 100—150 Aar, der gik forud for Valdemar Sejrs Død. Det er alment kendt, at disse Kirker er byggede i romansk

Stil, med rundbuede, tragtformede Vinduer, og fra første Færd har haft baade Kor og Skib, stundom ogsaa Apsis (Korrunding) og en sjælden Gang Taarn. Lige saa vist vides det, at det store Flertal har Mure af Brudsten, og at særlig de nørrejydske Kirker udmærker sig ved, at Graniten er fint tilhugget i firkantede Kvadre og ofte smykket med Billedhuggerarbejder. Selv i Ribeegnens Tufstenskirker, hvis Byggemateriale er hentet ad Søvejen fra Rhinen, blander Granitskulpturerne sig ind. Trods al fremmed Paavirkning kan man virkelig tale om en nørrejydsk Stil, og i arkitektonisk Henseende naaede Nørrejylland helt ned til Aabenraa. Længere sydpaa var Forholdene mere blandede. Slesvig Domkirke, hvis romanske Partier dog ogsaa udpræget hører til den danske Kunsts Omraade, blev her Forbilledet for de smukkeste Landsbykirker, ligesom Ribe og Viborg indenfor deres Stiftsgrænser. De fleste Landsbykirkebygninger i Sydslesvig er opførte af raa eller kløvet Kamp, og da Sundeved, ligesom hele Hertugdømmets østlige Dele langs med den gamle Hærvej, hørte under Slesvig Bispedømme, er det ikke mærkeligt, at vi genfinder tilsvarende Forhold i vort Opland, hvor der tælles en halv Snes Kirker af denne Art: Uge, Varnæs, Rinkenæs, Kværs, Kliplev (senere næsten helt ombygget), Holbøl, Bov, Sottrup, Ullerup og Nybøl, medens der kun er en eneste Granitkvaderkirke, Ensted. To af disse Kirker, Sottrup og Ullerup, har haft nu forsvundne Korrundinger, og nede ved Sydgrænsen har Bov bevaret Rester af en Granitsøjleportal. Iøvrigt er de fattige paa Udsmykning, og der forekommer ikke Relieffer. Men næppe en eneste af disse romanske Smaakirker mangler dog en pænt tilhugget, enklere eller rigere profileret Kvadersokkel om Murfoden, saaledes som det ogsaa findes i Sydslesvig, paa Als, der hørte til Odense Stift, og over store Dele af Fyen. I den ældre Middelalder har der sikkert været nære Forbindelser mellem Slesvig og Odense Bispedømmer; med Datidens Færdselsforhold har de smalle Veje ikke virket skillende.

Adskillige af Kampestenskirkerne er sikkert først opførte, efter at Valdemar den Store havde genrejst Dane-

virkemuren »af brændte Sten«, og efter at de ældste danske Teglstenskirker (Ringsted, Sorø) var byggede. Det nye og praktiske Materiale kunde selvfølgelig ikke med et Slag vinde Indpas overalt. Af de fire Teglstenskirker i vort Omraade har Felsted ved Aabenraa betegnende nok Granitkvadersokkel ligesom den, der findes paa Kampestenskirkerne. Af de andre har Dybbøl og Adsbøl begge lidt stærkt ved Ombygninger. Smukkest og rigest er Murstenen behandlet i Broager, hvis arkitektoniske Enkeltheder er særdeles kultiverede, baade de rigt profilerede Sokler,

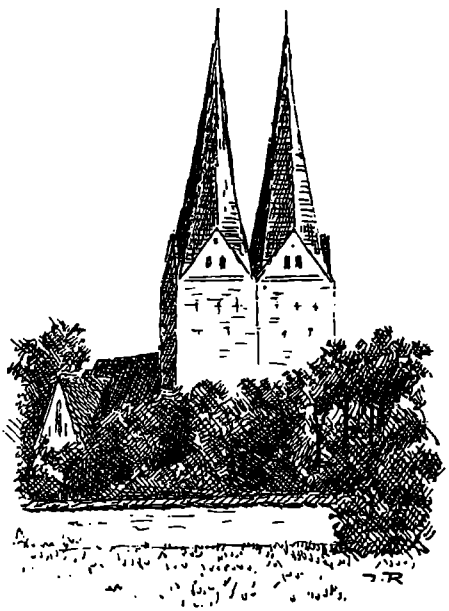

Broager Kirke

som her er af brændte Formsten, de smukke Buefrisegesimser og de fine Murlisener paa Korrundingen. Endvidere udmærker Broager sig ved sit Taarn, det ældste og ejendommeligste paa Egnen. De bekendte, høje Spir er vel ikke ældre end Middelalderens Slutningstid, og hvad der oprindeligt har kronet Murene, vides ikke. Men Taarnets Murværk er ikke mange Aar yngre end selve Kirken. Mod almindelig dansk Skik er det bredere end selve Kirken, og det nederste Taarnrum er en tvedelt Forhal

med romanske Hvælvinger, de eneste her paa Egnen; efter Genforeningen er denne Forhal blevet ordnet og den oprindelige Vestdør genaabnet. Slægtninge til Broager-Taarnet findes i Breklum samt i Ketting og i Notmark paa Als, og maaske har Haderslev Domkirke haft et nu helt forsvundet Vesttaarn af lignende Form. Adskilligt taler for, at alle de slesvigske Taarne af denne Art er paavirkede fra Skaane og Bornholm, hvor hele Grupper af Kirker har haft brede Vesttaarne, men til Østdanmark er Typen dog kommet fra Nordtyskland.

Trods det mægtige Taarn har der selv paa Broager Kirkegaard staaet en lille *Klokkestabel* af træklædt Tømmerværk, som endnu ses paa Kirkebilledet i første Udgave af Traps Slesvig. Lignende fritstaaende Klokkehuse findes ved flere af vore Kirker, især de kullede. I deres nuværende Tilstand er de næppe ret gamle (i Kliplev fra ca. 1550?), men Skikken er ældgammel. I Sydslesvig er Nørre-Brarups Klokkestabel næsten jævnaldrende med den romanske Kirke, og Byggemaaden synes endda at være taget i Arv efter hedenske Templer! I det øvrige Danmark er de sjældne. Den eneste Landsdel i det gamle Kongerige, hvor lignende Tømmertaarne endnu findes, er Lolland, der hørte til det fyenske Bispedømme. Ogsaa her aner man en Forbindelse mellem Slesvig og Odense Stifter.

Som sædvanlig kan man ogsaa i Sundeveds Kirker træffe murede Alterborde, der stammer fra Bygningernes Opførelsestid, men af kunstnerisk behandlet Inventar er det ellers næsten kun *Døbefontene*, der har holdt sig til vore Dage. Ved Fontenes Udsmykning har Stenhuggerne ogsaa her paa Egnen faaet Brug for deres naive Kunstfærdighed i Behandlingen af den haarde Granit. Rundt om Fontekummen i Felsted ses Skibet med Profeten Jonas, der kastes i Hvalfiskens Gab, og en hel Jagtscene med to opsadlede Ridderheste, Hind, Hunde og Jæger med Jagthorn, maaske den hellige Eustachius. Paa Dybbølfontens er der to Løver, to Svin og to Hunde. Fontefoden i Sottrup er smykket med en Drage, en Lindorm, en Ged og en Hund, foruden Menneskehoveder paa Hjørnerne. Naar vi skal forsøge at forklare den oprindelige

Stævnets Leder
Adjunkt Gudrun Gregersen

Den energiske Fløjte

Museumsfolk

Mening med disse gaadefulde Dyreskikkelser, faar Fantasien ret frit Løb, og nok saa lærerig er i Virkeligheden Fontenes Helhedsform og deres Ornamentik, der oplyser meget om Datidens »Stenmestre«. Dybbølfonten har sine nærmeste Slægtninge vesterpaa, i Rejsby, Spandet og Hostrup, Fontene i Kværs og Ensted (den sidstnævnte nu i Flensborg Museum) ligner Fonte Nord for Aabenraa, og Fontene i Felsted og Sottrup, der sikkert er gjorte i samme Værksted som Uge-Fonten, viser tydeligt Slægtskab med Fonte paa Als (Svenstrup, Notmark) og ligner i mangt og meget en Række nordslesvigske og fyenske Fonte, der udmærker sig ved det smukke Rankeværk, som slynger sig omkring Kummen. Da Fontene efter al Sandsynlighed er gjorte af de samme Haandværkere, som har hugget Kirkernes Bygningssten, kaster dette Lys tilbage over selve Kirkebygningernes Tilblivelseshistorie. Vi faar bekræftet, at Sundeved har haft kunstneriske Forbindelser nordefter og østefter. Kunde vi gaa videre i vore Undersøgelser, vilde vi se en Sammenhæng mellem Østslesvig, Fyen og Østjylland, hvad Stenfontene angaar.

Som overalt i Landet er de romanske Kirker stærkt ændrede ved senere Tiders Ombygninger. Den yngre Middelalders gotiske Stil ses bedst paa Korgavlen i Kliplev, hvor den oprindelige Kirke omtr. 1450–1500 er ombygget i Bund og Grund, med Mure af Munkesten og med Hvælvinger. Disse Ombygninger tog især Fart i den allerseneste katolske Tid, og fra denne Periode stammer ogsaa nogle af Egnens faatallige Kalkmalerier (Broager, Holbøl), medens andre først er malede efter Reformationens Sejr, da man endnu ogsaa kunde bygge paa Kirkemurene. Nok saa stor Interesse har dog det nyere Inventar, hvormed Kirkerummene smykkedes. Næst efter Døbefontene følger i Alder forskellige Egetræs-Snitværker, som Lægmandskrucifixerne i Dybbøl og Nybøl og en Figurgruppe, Kristi Daab, i Bov Kirke, alle skaarne ved Aar 1300. Paa sin oprindelige Plads, foran Korbuen, og hvilende paa en ejendommelig Træbue sidder Lægmandskorset endnu i Varnæs, hvor Krucifixfiguren er skaaret i 1300erne og Korstræet med Støttebuen fornyet ved Aar 1500. Ligesom

Byggearbejderne har ogsaa Skulpturen haft en frodig Blomstringstid i Katolicismens sidste Aarhundrede, fra hvilken Tid næsten alle Kirkerne har bevaret Snitværker, enten hele Fløjaltertavler, med Døre til at aabne og lukke, som er bevarede i Felsted, Varnæs og Holbøl, eller Figurer, der har staaet i lignende Alterskabe, enten paa Højalteret eller paa Sidealtre. Om Helgendyrkelsen fortæller bl. a. den store Skt. Jørgen i Broager, en hel Rytterstatue af Helgenridderen, der nedlægger Dragen. Mindre iøjnefaldende er det lille Skt. Hjælper-Kors, som findes paa Kirkeklokken i Kværs, støbt 1472 og oprindelig Sejerklokke (d. v. s. Urværksklokke) i Kliplev; Klokkestøberen har her afstøbt et af de Pilgrimstegn, som fromme Katoliker kunde købe, naar de valfartede til Kliplevs store Helligdom Skt. Hjælper, det undergørende, kjortelklædte Krucifix, som forlængst er forsvundet. Iøvrigt er ogsaa andre Klokker middelalderlige, Broagers gamle Klokke endogsaa fra 1200erne, og i flere af Kirkerne er der endnu bevaret smaa Messeklokker.

Nyligt er det paavist, at den smukke Mariafigur i Bedsted ved Aabenraa er gjort i et lybsk Værksted, og Flertallet af de sentgotiske Andagtsfigurer er, om ikke lybske, saa dog stærkt paavirkede af lybsk-nordtysk Kunst, der paa dette Tidspunkt gjorde sig gældende overalt i Danmark.

Tydeligere træder det hjemlige, slesvigske Haandværk frem i Tiden efter Reformationen, da Renæssancestilen sejrede over Gotiken. Betegnende for Samfundsforholdene er det, at de første Arbejder i den nye Stil er Adelsgravstene. Stenen i Sønderborg Bykirke over Amtmant Ditlev Brockdorp († 1538), Fangevogter for Kong Kristian 2., er et af de ældste Renæssancearbejder i hele Landet, rimeligvis gjort af en københavnsk Billedhugger. Af en hjemlig Kunstner er derimod Adelsgravstenene i Kliplev, over Ahlefeldtslægten til Søgaard, gjort i 1560erne, der ogsaa har arbejdet for Adelen i Angel og paa Svansen og maaske har levet i Flensborg. Ogsaa Kongeslægten gik i Spidsen; Christian 3's Enke, Dronning Dorotea, indrettede Slotskapellet paa Sønderborg, som senere smykkedes

af Hertug Hans den Yngre. De almindelige Landsbykirker fulgte Exemplet, især ved at anskaffe sig snedkrede, udskaarne Prædikestole. Først Stolen i Ullerup fra 1578, der ligner tønderske Arbejder, snart efter Stole i Broager 1591, Dybbøl 1605, Nybøl, alle ligesom Kliplev-Fonten fra 1612 Arbejder af Billedsnideren Henrik Ringering i Flensborg, hvis Elev Niels Tagsen, virkede i Sønderborg. Krigstiderne under Christian 4. gjorde Skaar i dette blomstrende Kunsthaandværk; Ringering selv døde i København under Wallensteinsfejden, en af hans Sønner søgte senere til Roskilde, og en anden Efterfølger, Jørgen Ringnis, der maa have faaet sit Navn af Ringenæs, arbejdede kun i sin tidligste Ungdomstid paa Als og virkede siden paa Lolland og Falster. I Sundeveds Landsbykirker er Aartierne omkring 1650, Bruskbarokens Tidsalder, kun sparsomt repræsenterede. Først henved Aar 1700, da Graasten Slotskapel blev Egnens lysende Exempel paa moderne Kirkeudstyr, fik man igen Ro og Raad til nye Arbejder, og nu gjaldt det især Altertavler i pompøs, men noget provinsiel Enevoldsbarok. Af disse findes der efter danske Forhold usædvanligt mange, saaledes i Uge fra 1694, Sottrup 1703 (af Peter Petersen i Tønder), Ullerup 1707 (af Anton Friese i Bro paa Als), Dybbøl 1736 (af Chr. Gosche i Flensborg), Kliplev 1774 (af Martin Lund i Flensborg). De her nævnte Kunstnernavne er Billedskærernes, der har skaaret Rammerne om de anselige, temmelig haandværksmæssige, men ofte meget dekorative Malerier. Blandt Malerne er en af de sidste og bedst kendte Eckersbergs Læremester, Jes Jessen i Aabenraa, der har malet i Nybøl.

Her i Sønderjylland, det omstridte Land, er der Grund til at fremhæve, at den gamle Kirkekunst i mangt og meget er provinsielt præget. Tyske Forskere er selvfølgelig ivrige efter at paavise Sammenhængen mellem den slesvigske og den nordtyske Kunst, der er saa tydelig i Middelalderens senere Aarhundreder og mærkes videre gennem de følgende Tider. Gennemgaaende er de tilbøjelige til at overvurdere denne Sammenhængs Betydning for Nationalitetsspørgsmaalet. Baade tysk og dansk Middelalderskunst er mere provinsiel end national. Men skal man endelig se Sagen i Nationa-

litetsstridens Tegn, kan man fra dansk Side roligt fastslaa, at Grundstammen i Sundeved og i det hele i Sønderjyllands Kirker er dansk, baade Kirkebygningerne selv og Døbefontene, deres ældste Inventar, og det skal til Slut fremhæves, at der findes en Granitfont i næsten hver eneste romansk Granitkirke baade i Kongeriget og i Hertugdømmet. I Sønderjylland tælles der henved 100 Granitfonte, men i Holsten næppe stort flere end 5.

Her som overalt genspejler vore gamle Kirker og deres Inventar et stort Stykke af Danmarks Historie.

Ketting Kirke (Als)

Søgaard

Den sønderjydske Adel — Søgaard-Graasten

af Seminarielærer Cl. Eskildsen

Naar jeg her skal tale om den sønderjydske Adels overmaade interessante Historie og skal fremdrage Billeder fra denne Egn for at illustrere den, saa bør jeg først huske paa, at denne Kreds ikke interesserer sig for mange Navne og smaa Enkeltheder, saadan som Tilfældet er med os andre. Min egen Faster har endnu som ung Pige været til Hovarbejde paa en af de Søgaard Herremænds gamle Avlsgaarde, og saa snart vi følger Slægtens Spor lidt tilbage eller vil forklare denne Egns Særpræg, støder vi overalt paa de gamle Ahlefeldters Indflydelse. Men for Dem er det kun tomme Navne, og jeg maa derfor her nøjes med at vise hele Udviklingen i store Træk.

Vi ser i Sønderjyllands Historie som overalt en Herremandsstand gro frem af den frie Bondestands Rækker, ser den vokse og udfolde sig, saa Bondestanden vantrives og kvæles under dens Skygge, ser den stivne og falde sammen, mens nye Bøndergaarde i Frihedens Lys og Luft gror frem og grundfæster sig, ser i Dag røde Husmandstage sprede sig ud over den gamle udstrakte Avlsjord. *Fra Bonde til*

Herremand, fra Herremand over Bonde til Husmand, det er Udviklingen i store Træk. Den bestemmes af almindelige politisk-økonomisk-sociale Forhold, der væsentlig er ens over hele Evropa; men ingen Steder er Udviklingen saa klar og saa vidt fremskreden som her i Danmark. Kommer vi til Østholsten og Meklenborg, føler vi os skruet tilbage til Forholdene før Bondebefrielsen, i Angel sidder Herremanden ved Siden af Bonden, i den genforenede Del af Sønderjylland er der ikke en — ikke een — tilbage af de gamle Adelsslægter, og hvert Aar rejser sig mange nye Husmandshjem med hvide Mure og røde Tage paa de udstrakte gamle Herregaardskobler.

Udviklingen er *international,* og den er *fællesdansk.* Men Adelens Historie har alligevel som al anden sønderjydsk Historie et *særegent sønderjydsk Islæt.* Hvor man end rører ved dette omstridte Grænselands Historie, finder man disse særegne Forhold. Vi har hverken kendt Trevangsbrug eller Vornedskab, Livegenskab og Stavnsbaand; Aaret 1788 er ikke vort Befrielsesaar. Vi begynder allerede 100 Aar før at udskifte i Vestslesvig, 1711 udskiftedes hele Varnæs' Bymark, Forordningen om almindelig Udskiftning og Bondens Befrielse fra Fæster til Arvefæster og Selvejer kom allerede 1766 til os.

Paa lignende Maade møder vi Grænselandets særlige Forhold i Adelens Historie. Vi ser den oprindelige, dansk-sønderjydske Adel blive knust og fordrevet, og gennem Aarhundreder sidder paa de gamle Storgaarde en Herremandsklasse af fremmed Rod, uden social og kulturel Forbindelse med den brede Befolkning.

I store Træk fremtræder Adelens Historie i Sønderjylland derfor i *følgende 4 Afsnit:* 1. den ældste, oprindelige, dansk-sønderjydske Adel, 2. den holstenske Adels Fremtrængen, 3. Adelens Blomstringstid, 4. Adelens Forfald.

I. Den ældste Adel.

Vi skriver den 11. September 1238. Det er 19 Aar siden, at Danskerne i Volmerslaget har faaet Korsdugen som Banner- og Samlingsmærke, den aldrende Kong Valdemar Sejr sysler med den Lovbog, hvis første Sætninger

lyder: »Med Lov skal Land bygges. — Var ej Lov i Landet, da havde den mest, som mest monne gribe!« I Landsbyen *Jyndevad* holdes der Retsdag. Bisp Tyge fra Slesvig er mødt og har stævnet 200 af Egnens bedste Mænd, deriblandt mange gode Herremænd. Aarsagen dertil er en Strid mellem Løgum Kloster og en af Egnens Herremænd. Løgum Kloster har faaet Bøgelhus Syd for Byen tilskødet, men en nærboende Herremand ved Navn Ubbo Tordsen har lagt sin Haand paa Gaarden og vil ikke udlevere den. Striden har staaet paa længe. Baade Bisperne i Slesvig og Ribe har dømt, men Herremanden har appelleret til Ærkebispen i Lund, og som Kommissær for Ærkebispen er Bisp Tyge nu mødt i Dag. Efter at man har konstateret, at Ubbo er stævnet, men ikke mødt, gaar man Gaardens Grøfter og Grænser efter, træder derpaa sammen oppe i Landsbyen, og her fælder alle, alle 200 med Undtagelse af Ubbos Bror, den Dom, at Bøgelhus med Rette tilhører Løgum Kloster, og at Ubbo Tordsen har at udlevere den. Men saa stor er Herremandens Indflydelse, at da Kendelsen sendes til Lund, da ledsager Bisp Gunner i Ribe og alle Cistersienserklostres Abbeder i Danmark den med en ærbødig og indtrængende Henstilling til Ærkebispen om at dømme strengt sagligt og ikke at lade sig paavirke af Herremandens Magt. — Der gaar 20 Aar. Klostret har stadig ikke faaet Bøgelhus. Abbeder og Bisper dør, nye stadfæster de gamle Domme, men Ubbo Tordsen trodser dem alle; Konger stadfæster de samme Domme og dør, alle tre Valdemarssønner tvinges til at tage Stilling til Striden; alle Instanser dømmer i Klostrets Favør, Ubbo Tordsen holder ud paa Urettens Skanse, indtil Kong Kristoffer myndigt paabyder ham at standse Striden.

Hvad er det for et mærkeligt Billede, der her af gamle Papirer stiger op foran vort Blik? Vi staar i Jyndevad i en ren Bondeby, midt i en Egn af rent Bondepræg, og spørger vi de gamle, saa ved de at fortælle, at de gamle Landsbyer havde saa og saa mange Bol, alle lige store, Forskelle fandtes der ikke, — og saa møder vi her en Mand, der kan trodse Lov og Ret, der kan tage Kampen op mod et mægtigt Kloster, der kan lade haant om Domme

og Trusler fra Ærkebisper og Konger! En flygtig Tanke strejfer de stakkels Bønder. Hvor skulde de finde Ret, naar selv et Kloster ikke kunde det? Men Hovedinteressen vender sig dog mod den mægtige Herremand og hans mange Standsfæller, der tilsyneladende pludselig er traadt ud af Historiens Mørke som en Stand over de lige og frie Bønder.

Det første, der er os paafaldende, ja ganske overrasker os, er *disse Herremænds store Tal.* De gamle Dokumenter vrimler med Navne paa Herremænd i Byer, Sogne og hele Herreder, som i umindelige Tider har været fri for alt, hvad der hedder Adelsvælde, og gaar vi vor Hjemstavns Jord igennem, saa finder vi deres Spor i en *Vrimmel af Voldsteder* langs med vore Aaer, ved vore Bække, ude i Eng og Moser, som engang var Søer. Vi gaar f. Eks. ned med den lille Sejersbæk, der ved Højer munder i Vidaaen, og finder paa en Strækning af 5 Kilometer ikke mindre end 5 betydelige Borge, Slotte og Voldsteder, begyndende med Trøjborg og Kogsbøl, Rantzauernes og Rosenkransernes stolte Borge, fortsættende med Kærgaard, Kobbervold og Trelbanke. Man kan vel uden Overdrivelse sige, at der dengang sad Herremænd i hver By.

Vi gaar gennem Egnen her, hvor dette Kursus holdes, og finder det samme Billede. Fra Ballegaard ved Als Sund til Holbækgaard ved Nybøl Nor er der kun en Mils Vej, men vi har mødt Braadborg, Egeskovgaard, Avnbøllund, Ladkær, gamle og nye Borge og Gaarde. Vi finder i Rinkenæs baade Dalsgaard, Hovgaard og Benniksgaard, og gaar vi til Nabobyen Kværs, finder vi der ligeledes Minder om tre.

Vi standser ved de gamle Voldsteder og lytter. Historien er tavs. Sagnets Spind er tyndt, vi faar kun fat i et magert Sagn om den sidste Herremand og hans Død, men mange af de gamle Voldsteder har slet intet Mæle. Og dog har Folket i de fleste Tilfælde med rørende Trofasthed bevaret i det mindste *Navnet.* Kun et Eks.: Jeg nævnte lige, at der fandtes mindst 3 gamle Gaarde i Kværs. Da Søgaard stilledes til Auktion i 1725, fandtes i Markfortegnelsen Navnet Kværsgaard, den gamle Gaards Minde

bevaret i et Marknavn. For nogle Aar siden fortalte jeg i Kværs, at Ratzlev Staakes Enke 1360 havde skødet en Gaard Æbild i Kværs til Løgum Kloster, og min Søster udbrød da: »Æfild! Det er jo Christian Lassens Mark!« Ogsaa i dette Tilfælde er Navnet bevaret som Marknavn, og trofast kalder man endnu i Dag den Vej, der fører ned til det gamle Voldsted tæt ved Kokhave, for »gamle Hans Limbæks Fort«, omendskønt det næsten er 600 Aar siden, at gamle Hans Limbæk boede der en kortere Tid!

Vi undres over, saa talrig denne ældste sønderjydske Adel er, og vi standser i Mindet om de senere Herrer paa Borge og Slotte ved deres *Navne*. Hvem er det, der er stævnet i Jyndevad? Ubbo Tordsen, Mathias Urne, Lage Urne fra Karlsvraa, Iver Raabuk, Hans Truelsen, Peter Glennissøn osv., og hvor vi møder Herremænd fra denne Tid, da viser deres Navne, tydeligt og uomtvisteligt, at de er rundet af samme Rod som den øvrige sønderjydske Befolkning. *Det ældste Lag Herremænd i Sønderjylland er af fællesdansk-sønderjydsk Oprindelse.*

Hvor er de blevet af? Ikke een af disse mange gamle Slægter er bevaret sønden Aa! — Vi gaar 100 Aar frem i Tiden og drager et nyt Billede frem.

II. Den holstenske Erobreradel.

Vi skriver 1345. For 5 Aar siden har Niels Ebbesen fældet den kullede Greve, og Folket har sunget til hans Pris. 1895 tryktes i »Sønderj. Aarb.« for første Gang en Folkevise fra disse Egne, som bevarer Mindet om en lignende Kamp:

Hr. Iver og Hr. Buske de var Stalbrødre baade
— (I haver Tak, Iver Hr. Ottesøn!)
og de trætte om deres fædrende Skov.
— (I giver os Volden over Skoven).

»Hør du, Hr. Iver, hvad jeg siger dig:
vilt du idag faa Mad med mig?«

»Fuldvel vilde jeg faa Mad med dig,
vidste jeg, du vilde ikke svige mig«.

»Og hvor skulde Græs paa Jorden gro,
naar Broder vil ikke hinanden tro!«

»Skal jeg da tro paa dine Ord,
saa vil jeg gaa med dig til Bord.«

Den første Ret paa Bordet kom,
og det var Bolt og haarden Jern.

Liden Kirsten og hun over Bordet tren,
og hun spændte Bolt over sin Broders Ben.

»Hør du, liden Kirsten, kær Søster min,
hvi spænder du Bolt om din Broders Ben?«

»Jeg skal jo gøre efter Hr. Buskes Begær,
om han skal være min Hjertenskær.«

»Jeg beder dig, Hr. Buske, for Ære din:
du lad mig give bort Sjælegaver min.

Min Moder giver jeg baade Hus og Jord,
hun bærer for mig den Sorrig saa stor.

Min Broder giver jeg baade Saddel og Hest,
han bær for mig den Sorrig allermest.

Min Søster vil jeg slet intet giv',
hun haver forraadt mit unge Liv.

Hr. Buske — giver jeg mit gode Sværd,
saa Mænd, han er det fuldvel værd!«

Hr. Iver og han sit Sværd uddrog,
— (I haver Tak, Iver Hr. Ottesøn!)
Hr. Buskes Hoved han af hannem slog.
— (I giver os Volden over Skoven.)

Lige saa sikkert som Navnet Iver er et *dansk* Navn, der kun forekommer Nord for Ejderen, lige saa vist er Hr. Buske en *Tysker*. Ved Giftermaal, Svig og Mord

vil han sætte sig i Besiddelse af Hr. Ivers fædrene Skov, men ved Snille og Kraft fælder den danske Herremand ham, og Folket synger Daadens Pris. Vi ved i Dag, at denne Hr. Iver boede paa Gaarden *Holbæk ved Adsbøl*, at hans Modstander Buske var hjemmehørende i Westensee mellem Rendsborg og Kiel, og at Trætten stod om de store Skove her ved Graasten. Vi ved ogsaa, at Hr. Iver stod paa haabløs Post. Fru Anna paa Søgaard fordrev hans Søn Jeppe Iversen fra Holbæk, som den indfødte sønderjydske Adel maatte vige fra saa godt som alle Herregaarde.

Vi standser et Øjeblik ved dette Billede. Den Adel, vi mødte i saa stort et Tal og hensynsløst udnyttende sin Magt, er nu selv stedt i Vaande, den staar i en *Kamp paa Liv og Død med en fremmed Adel.* Hvorledes er dette gaaet til?

Hertugerne af Abels Æt søger at skille Sønderjylland fra Moderlandet. De finder Støtte hos de holstenske Grever, og deres Hjælpekræfter er igen den holstenske Krigsadel. I samme Grad, som det gaar tilbage for Kongen og fremad for Hertugens Sag, maa de kongetro Hirdmænd i Sønderjylland vige for de fremmede. Fra Hertugens Borge Tønderhus og Sønderborghus tages de i Flanken, slaas ned eller presses ud af Landet. 1317 maa Kong Erik Mændved afstaa sin Ret til at udnævne Hirdmænd Syd for Kongeaaen, fire Aar tidligere har han maattet give Afkald paa alt Kongegods i Sønderjylland. Nu har Hertugen frit Spil. Den holstenske Adel forlenes med de indfødte Herremænds Gaarde og med Kongegodset. Hvor der fandtes stort sammenhængende Kongegods, der opstaar nu i Tiden 1313–1459 de store adelige Distrikter, der kendes helt til 1864. Med Vold, ved Svig, ved Giftermaal sætter de fremmede sig fast paa alle Gaarde helt op til Kongeaaen, Slægterne Rantzau, Ahlefeldt, Sehestedt, v. d. Wisch, Pogwisch, Buchwald, Rumohr, Blome og hvad de alle sammen hedder. Som en Afslutning paa denne Periode kan vi sætte den Dag i Ribe – 1460 – da den sønderjydske „Befolkning" ved Tilblivelsen af Slesvigholstenernes Motto „Up ewig ungedeelt" er repræsenteret ved 5 Ahlefeldter, 2 Rantzauer, 1 Reventlow og 1 v. d. Wisch!

Hvad blev der saa af den indfødte sønderjydske Herremandsstand? Ikke en af de gamle Slægter holdt sig i Længden. En stor Del blev *knust* i Uvejret, dræbt, slaaet ned i Bondestandens Rækker, som denne Jeppe Iversen paa Holbæk. En mindre Part blev siddende paa de gamle Slægtsgaarde, uden større Indflydelse og Betydning, og blev med Tiden *opsuget* af den indvandrede Adel. Saadan gik det Slægten Uge paa Skovbølgaard og Avnbøllund, Slægten Sture paa Als og i Slogs Herred, Slægten Holk paa Ballegaard og Rønhave, der fostrede Kejserens berømte Feltherre og Wallensteins højre Haand, Generalfeltmarskal Christian Holk, og Slægten Magnussen paa Blansgaard. En sidste Del af denne Adel valgte i Konflikten mellem Hjemstavn og Ed at følge Kongen. De *bosatte sig Nord for Kongeaaen,* og med Tilfredsstillelse noterer vi, at flere af disse Slægter har udrettet store Ting for vort fælles Fædreland. Den berømte Urne-Slægt sad oprindelig paa Sønderjyllands gamle Tingsted Urnehoved, Rosenkrans-Slægten har vistnok sine Rødder i Vestslesvig, Abildgaard-Slægten, en Tid lang Jyllands førende Adel, stammer fra Vestslesvig, Slægten Skram fra Angel, Slægten Friis fra Løjt.

Skal vi i Dag *beklage,* at Sønderjylland i denne urolige Tid mistede hele sin Herremandsstand, og en lands- og folkefremmed Overklasse satte sig fast i Landet? Den store Grundejer har i alle Lande gennem Aarhundrederne været Folkets naturlige Fører. Vort Land maatte i Kampen mod Tyskheden undvære dette Førerskab. Det er imidlertid muligt, at vore Herremænd i det lange Løb vilde have sat det sociale over det nationale og vilde have trukket Dele af Befolkningen med sig over til de finere Tyskere. Efter den indfødte danske Adels Fordrivelse var Faren ikke saa stor. Mellem Herremand og Bondestand var der baade socialt og nationalt-kulturelt en dyb Kløft, som der aldrig blev slaaet Bro over. I den Kamp, der senere kom til at staa mellem Tysk og Dansk, blev *Bonden* tvunget frem. Maaske skyldes det for en Del den sønderjydske Adels Tilintetgørelse, at Bondestanden her blev saa selvstændig og højt udviklet, som Tilfældet senere var.

Hvorledes forløb dette Afsnit af Adelens Historie

paa denne Egn, i Lundtoft Herred? Her fandtes det største sammenhængende Konunglef, idet hele Kliplev Herred fra gammel Tid af var Kongens Eje, og her opstod derfor ogsaa i den følgende Tid Sønderjyllands største Herresæde, *Søgaard.*

1344 fik *Hans Limbæk* af Hertug Valdemar V. Kliplev eller Lundtoft Herred i Pant og byggede, efter at han en kort Tid vistnok, som allerede nævnt, havde boet i Kværs, sin Borg Søgaard ude i Søen. Fire Aar senere fik han Visby Sogn og Rømø i Pant med Vestslesvigs største Herresæde Trøjborg som Midtpunkt. Tørning ved Haderslev, Nøglen fra Nord til Sønderjylland, var senere Slægtens Hovedsæde. Her sad Limbækkerne som Nordslesvigs Fyrster med en Magt, som ingen Slægt senere har haft, ikke engang Hertugerne paa Sønderborg og Augustenborg.

1398 giftede *Klaus Ahlefeldt* sig med Hans Limbæks Datterdatter, og Søgaard blev derved gennem tre Aarhundreder Ahlefeldternes Hovedsæde. Vi kender hele Rækken af Ahlerfeldter paa Søgaard; jeg skal ikke trætte Dem med alle Navnene; de levede og døde som andre Herremænd paa den Tid. Klaus Ahlefeldt, den første, faldt i Ditmarsken 1409, og da den gamle Hans Ahlefeldt i Slaget ved Hemmingsted 1500 segnede under det gamle Dannebrog fra Volmerslaget i Estland, da faldt ogsaa Jørgen Ahlefeldt fra Søgaard og 10 andre Ahlefeldter med ham.

Kun en Begivenhed fra dette Tidsrum skal her fremdrages, fordi dens Følger har været at mærke indtil vor Tid. Ahlefeldt-Slægten havde siddet paa Gaarden i 100 Aar, da Brødrene Gregers og Frans delte den. De fik hver to Femtedele. Deres Faster Abel, gift Walstorf, havde 2 Aar før ved Skifte faaet en Femtedel. Abel Walstorf *solgte 1498 sin Part til Hertug Frederik,* den senere Konge. Delingen foregik efter Datidens Skik i Strøgods, og Hertugen fik paa denne Maade nogle Bol i hvert Sogn, f. Eks. i Felsted Sogn 12 Bol, i Uge Sogn 8 Bol. Denne Deling satte Skel for de følgende Aarhundreder mellem Hertugens, senere Kongens, Bønder, der dannede Lundtoft Herred under Tønder Amt, og Herremændenes Bønder under Søgaard og de senere oprettede mange Ladegaarde. Jonas

Højer, Raadmand i Malmø, barnefødt i Rinkenæs, skriver 1628 om sin Hjemegn, at Bønderne under Tønder Amt er velhavende, medens de under Søgaard-Graasten udpines meget ved dagligt Arbejde og Hovtjeneste. Arbejder man i denne Egns Kirkebøger. saa finder man helt til 1864 Betegnelserne »Tønderhus-Bolsmand«, »Grøngrøft-Kaadner«, »Ladegaard-Bolsmand« osv. Gamle Folk i de enkelte Sogne er endnu i Stand til at udpege de Gaarde, der for 430 Aar siden var saa heldige at slippe ud af Adelens Haand.

III. Adelens Blomstringstid.

Kort efter, at den holstenske Adel havde samlet alt Herremandsgods i sin Haand, begyndte Adelens egentlige Blomstringstid, om ved Aar 1500. Aarsagerne var af international Art. *Krudtets Opfindelse* gjorde en Ende paa de gamle Ridderhære, og de fleste Herremænd maatte nu blive hjemme paa deres Gaarde. Det lønnede sig ogsaa for dem, thi ved *Amerikas Opdagelse* kom der en Strøm af Guld til Evropa, Pengene sank i Værdi, Kornpriserne steg. Samtidig blev ved *Reformationen* hele Kirkegodset, omtrent en Tredjedel af Danmarks Jord, revet ud af Kirkens døde Haand og kastet ud paa det frie Marked. Fra Kongens forgældede Haand gled det hurtigt ved Pantsætninger og Køb over i Adelens Eje.

Indtil denne Tid havde Herremandens Jordegods overvejende bestaaet af Strøgods, enkelte Gaarde og Marker, spredt ind mellem Bøndergodset. Nu samlede man det til *sammenhængende Ejendom.* I Italien kom denne Proces aldrig helt til Udfoldelse. Adelen blev ved at være en Byadel, der levede af Jordrenten, i Syd- og Mellemtyskland naaede man kun halvvejs til Maalet, i Nordtyskland og Danmark tog man desværre Skridtet fuldtud. Aldrig er der afsluttet saa mange Ejendomshandler som i denne Tid. Man købte, solgte og mageskiftede, hele Landsbyer nedlagdes for at afrunde Gaardenes Jordtilliggende eller for at oprette nye Ladegaarde. Driften omlagdes til Kornavl, og med denne hele Forskydning og Omlægning begyndte Bondens egentlige Lidelsestid. Han maatte levere Arbejdskraften til de store Avlsgaarde, han maatte slide i Hovarbejdet og blev Herremandens bosatte Tyende.

Idealet for Datidens Herremand var *Hertug Hans* paa Sønderborg. Da han døde, havde han bragt alt Adelsgods paa Als og i Sundeved paa sin Haand, havde fordrevet utallige Bønder og nedlagt en Mængde Bøndergaarde og havde paa denne Maade systematisk oversaaet hele sit lille Hertugdømme med Avlsgaarde, hvortil Bønderne i de tilbageblevne Landsbyer stillede Arbejdskraften. Hans Eksempel efterlignedes hurtigt. Med Koldinghus som Udgangspunkt samlede *Kong Frederik II.* næsten alt Adelsgods i Haderslev Amt, kun Gram og Høgsbrogaard i Tørning Len naaede han ikke at erhverve. I Vestslesvig udfoldede den *gottorpske Hertug* samme Bestræbelse med Tønderhus som Midtpunkt, og det lykkedes ham ogsaa at faa fat i alt Adelsgods i Slogs- og Tønder-Højer Herreder.

Mellem de to Hertuger paa Sønderborg- og Tønderhus sad som mægtigste Adelsslægt *Ahlefeldterne paa Søgaard*, og de stod ikke tilbage for Hertug Hans i Maalbevidsthed og Hensynsløshed. Fra Sundeveds Grænser i Øst til Bylderup og Rabsted Sogne i Vest skrabede de Jord til sig, og Søgaard blev Hertugdømmets største Herresæde. De nedlagde et Utal af *enkelte Gaarde*, lagde paa een Gang Halvdelen af Vilsbæk By, 10 Bol, ind til Søgaards Marker, oprettede af tre andre Bol Avlsgaarden Aartoft ved Kliplev. De nedlagde *hele Landsbyer*. 1549 nedlagde Gregers og Frans i Fællesskab Landsbyen Vaardbjerg og oprettede hver sin Ladegaard, Grøngrøft og Kværs Ladegaard. En enkelt Gaard ved Landevejen fra Graasten til Felsted bevarer endnu den gamle Landsbys Navn og derved Mindet om denne første Nedlæggelse, der kendes fra disse Egne. 1601 nedlagdes Bøgeskov By og noget senere Fiskbæk, 1608 Aarup, 1651 Kjelstrup, og som de sidste i Rækken jagedes 1716 17 Familier ud af Landsbyen Kiding, og Avlsgaarden af samme Navn oprettedes.

Som deres Standsfæller i andre Egne nedlagde de Søgaard-Herrer ogsaa *Kirker* og flyttede Sognegrænser. Om det forsvundne Kapel i Helligsted-Aarup er nedlagt af Ahlefeldterne vides ikke, men Gregers og Frans nedlagde kort efter Reformationen Bjerndrup Kirke og forenede dette Sogn med Kliplev. 100 Aar senere indledte man de første

Skridt til at gøre det samme med Kværs, men det lykkedes ikke. Til Gengæld blev Adsbøl Kapel selvstændig Sognekirke, efter at Gregers havde valgt Graasten til Yndlingsopholdssted.

Dette Arbejdes Omfang tillader ikke at følge de enkelte Ahlefeldter af begge Linier i dette Tidsrum, kun det vigtigste skal medtages.

Gregers og Frans, der havde delt Gaarden i 1500, levede hele deres Liv i Kiv og Strid. Til sidst trak de en Mur tværs over den snævre Borgplads, fordi de ikke kunne taale at se paa hinanden, og Gregers opholdt sig helst paa et Jagthus paa Skovbakken ved Stængerod, det nuværende Graasten, hvor den gamle Alfsborg havde staaet. Til sidst maatte de stridbare Brødre dog følges ad paa deres sidste Vej. De satte begge Livet til i den sidste Fejde mod Ditmarskerne, deres Lig førtes til Kliplev Kirke, og her bisattes de, Gregers som den ældste i Slægtens Gravkapel paa Sydsiden, Frans i et nyt Kapel paa Nordsiden.

Gregers' Sønnesøn af samme Navn, *Gregers Ahlefeldt d. Yngre*, gjorde Graasten til sin Slægts Hovedsæde. Efter at Gaarden var brændt i 1603, flyttede han den over paa Østsiden af Alfnor, hvor han ved Mageskifte med Hertug Hans havde bragt alt Jordegods i Adsbøl og Fiskbæk paa sin Haand. For at afkorte Vejen byggede han en Dæmning tværs over det smalle Nor, den nuværende Graasten Gade og Landevej, saa Norets nordlige Del omkring Gaarden blev en Indsø. 1604 var Gaarden færdig, og 1616 byggedes det første Graasten Slot. Midlerne til disse store Foretagender havde han delvis faaet ved sit Giftermaal med Mette Blome, Datter af Hans Blome, der havde ægtet den sidste mandlige Stures eneste Datter og derved arvet denne Slægts store Ejendomme paa Als.

Efter Samleren Gregers fulgte Sprederen *Hans Ahlefeldt*, lige saa ødsel som han var haard. Torstensons Skarer afbrændte 1643 det gamle Søgaard, og Slægten genopbyggede ikke den gamle Stamborg. 1648 solgte Hans Ahlefeldt sin Halvpart af Søgaard til Hertug Hans' Søn, Hertug Filip paa Lyksborg. Denne havde 12 Aar i Forvejen i Stedet for den gamle Gaard Avnbøllund opført det stolte

Slot Filipsborg ved Ullerup, med egen Kirke, indviet under stor Pomp. Det skulde blive Midtpunktet for stort Jordegods i Sundeved og paa Graasten Egnen. Men Adelens Nedgangstid var allerede inde. Polaktiden 1657 gav ogsaa Hertug Hans' Sønner Dødsstødet. Baade Sønderborg og Nørborg gik atter over i Kongens Eje, og Hertug Filip maatte i 1662 atter sælge Halvsøgaard med Graasten. 65,000 Rdl. fik han for det, 14 Aar i Forvejen havde han betalt 90,000 Rdl.

Medens den gamle Adel trindt omkring sank i Grus, steg Ahlefeldtslægten i den yngre Linjes sidste to Led op til svimlende Højde. *Frederik Ahlefeldt* af den yngre Linje havde paa sin Bryllupsdag med sin 15 aarige Hustru Dorthea Rantzau, Statholderens Datter, faaet tre Tønder Guld i Medgift. Han købte nu af Hertug Filip efter 160 Aars Adskillelse den ældre Linjes Halvpart af Søgaard, og han og hans Børn kaldte sig for Fremtiden »Herrer til begge Søgaard«. Men den gamle Borg bliver liggende i Ruiner. Han bor paa Graasten, og her udfolder sig et rigt Liv. Efter sin Svigerfaders Død bliver han Statholder i Hertugdømmerne. Korrespondenter i alle Evropas vigtigste Hovedstæder holder ham paa det løbende med alle vigtigste Nyheder; han faar Sæde i Kongens Raad, og da han engang i diplomatisk Ærinde er hos den tyske Kejser, gør denne ham til tysk Rigsgreve. Hans anden Hustru er en tysk Grevinde, han erhverver Greverskabet Rixingen ved Rhinen, og da Kongen efter Enevældens Indførelse gør hans Ejendomme paa Langeland til Lensgrevskab, kalder han sig »Herre til begge Søgaard, Greve til Langeland og Rixingen«. Efter Frederik III. Død i 1670 stiger han til den højeste Magt i Danmark næst efter Kongen. Peter Schumacher (Griffenfelt) fortrænger ham en kort Tid, men efter hans Fald i 1676 bliver Frederik Ahlefeldt igen Rigets Storkansler, og da han beholder Embedet som Statholder i Hertugdømmerne, siger A. D. Jørgensen om ham, at ingen Mand i Danmark før og efter ham har indtaget saa høj en Stilling. Han bruger den i Kongens Interesse. Det skyldes ham, at Kongen 1684 gør Forsøg paa at indlemme den gottorpske Del af Hertugdømmerne i Danmark.

Da Frederik Ahlefeldt dør i 1686, deler hans Sønner den rige Arv. Tre Døtre var gift med tyske Rigsgrever, den fjerde, Sofie Amalie, havde endog ægtet Hertugen paa Augustenborg.

Frederik Ahlefeldt d. Yngre var kun 24 Aar gammel, da han tiltraadte Arven efter sin Fader. I samme Aar giftede han sig med Kristian V. 15 aarige Datter Kristiane Gyldenløve, i andet Ægteskab var han gift med Storkansler Konrad Reventlovs Datter. Han købte Skovbølgaard og Avnbøllund, var Vice-Statholder i Hertugdømmerne, Amtmand i Steinburg, Guvernør i Ditmarsken og blev senere Statholder. Men hans Hu stod til Krig. Han førte under Danebrog det kongelige Hjælpekorps paa forskellige evropæiske Valpladser — det var dengang, de evropæiske Fyrster begyndte at sælge deres Undersaatters Blod for Penge, — han kæmpede paa Irland, og i Krigen mellem Holland og Frankrig blev han General. Han byggede lidt efter 1700 det andet Graasten Slot, berømt for sin Pragt i mange Lande. Alle Avlsbygninger flyttedes til den nuværende Graasten Herregaard for ikke at skæmme Slottet, og i deres Sted indrettedes der Ridestald, smukke Haver, et Orangeri med Drivhus for Blomster og Sydfrugter, der alene kostede over 100,000 Kr. Her dyrkedes det berømte Graastener Æble, som her paa sin Hjemegn endnu naar sin bedste Velsmag. Slotskirken, der forskaanedes i den store Ildebrand i 1756, er bygget og indrettet med Jesuiterkirken i Antwerpen, som Frederik Ahlefeldt havde set paa sine Krigstogter, som Forbillede. Medens han førte Kommandoen over et dansk Hjælpekorps for Kejseren, døde han i Regensburg 1708, kun 46 Aar gammel.

Hans Broder *Karl Ahlefeldt* arvede Graasten-Søgaard. Han var gift med Ulrikke Danneskjold, en Datter af Frederik III. Søn Ulrik Frederik Gyldenløve, var som kongelig Hofmarskal og Medlem af Statsraadet nær knyttet til København og havde bygget Sorgenfri Slot. Men han opholdt sig mest paa Graasten. 1721 førte han de slesvigske Stænder til Hylding paa Gottorp, men da han Aaret efter døde, viste det sig, at heller ikke den mægtige Ahlefeldt Slægt kunde staa Krisen igennem. Der erklæredes Konkurs over

hans Bo, og ved Avktionen i 1725 spredtes de store Ejendomme paa mange Hænder. Ahlefeldternes 300 aarige Forbindelse med Søgaard var ophørt. Slægten beholdt kun Grevskabet Langeland; ikke saa underligt, at den unge Lensgreve Frederik som Valgsprog valgte det latinske Ord »tali procedunt ordine fata«. (»Saadan gaar det i Verden!«).

IV. Adelens Nedgangstid.

Vi er dermed allerede naaet midt ind i det sidste Afsnit af den sønderjydske Adels Historie, Nedgangstiden. *Hovedaarsagen* dertil er det 17. Aarhundredes Krige. Da 1600-Aarene begyndte, var Sønderjylland et ualmindeligt rigt Land. Wallensteins og Tillys Skarer fraadsede og ødte, Torstensons Skarer gjorde det andet Indhug, og da Polakkerne forlod Landet, var det usselt, fattigt, udtæret, udpint. Haardest rammer disse Tider altid de store i Samfundet, og de har vanskeligst ved at komme til Kræfter igen. Man kender fra dette Aarhundrede over 100 uddøde Adelsslægter i Hertugdømmerne! Nordslesvig blev helt renset for Adelen. Af alle de mange stolte holstenske Herremænd er der ikke en eneste tilbage! Den eneste Adelsslægt Nord for Grænsen, Slægten Schack, tilhører den nye Lensadel, der oprettedes paa Tomterne af den gamle.

Hvem blev saa Herremandens *Arvtager?* Graasten med Fiskbæk, Kiding og Aarup købtes af Hertug Christian August paa Augustenborg, og blev saaledes paa en Maade i Familien, da han betalte det med sin Moders, Storkanslerens Datter Sofie Amalies Penge.

Orangeriet forfaldt, Slottet brændte 1756 og genopbyggedes paa tarvelig Maade, maalt med den gamle Pragt. Men i Slotshaven legede om Sommeren tre mærkelige Børn, som Kongedatteren Luise Auguste havde født Hertug Frederik: Oprørshertugen Christian August, Prinsen af Nør og Caroline Amalie, senere Danmarks afholdte Dronning. Graasten Slot havde under de sidste Ahlefeldter været det fasteste Baand mellem Kongen og Hertugdømmerne, det blev nu ved Siden af Augustenborg Centrum for Løsrivelsen. I vor Barndom færdedes her flere Gange den tyske Kejserinde Augusta Viktoria paa Besøg hos sin Broder Ernst Günther. Ogsaa denne Herlighed ligger i Skaar. Den

danske Stat har ved Genforeningen overtaget Hertugens Ejendomme Nord for Grænsen, og for et Par Uger siden har Retten taget Enkens Gods Primkenau i Slesien under Konkursbehandling. — »Saadan gaar det i Verden!«.

Hertuger og hertugelige Slotte interesserer os imidlertid ikke i denne Forbindelse. Vi spurgte: Hvem blev Adelens Arvtager? og Avktionen i 1725 giver tydeligt Svar. Overinspektør Paulsen købte Ballegaard, Skovbølgaard, Bøgeskov og Kjelstrup, Kancelliraad Paulsen Grøngrøft, Landraad von Thienen Søgaard og Aartoft, Etatsraad Grund Stoltelund, Borgmester Bøhme Ladegaard. Overalt i Sønderjylland ser vi den samme Proces. Kammerraader, Justitsraader, Etatsraader, Kancelliraader, Landraader rykker ind paa Herregaardene, og vore gamle Herregaardsromaners Poesi kaster endnu Glans over deres Minde.

Men hurtigt fulgte i deres Spor den danske *Bonde*, paa hvis Ryg den hele Adelsvælde var blevet tømret sammen. Hurtigt genvandt han sine Kræfter, efter at Bondebefrielsen i Slutningen af det 18. Aarhundrede havde løst hans Baand. Fra 1763 af stillede Regeringen alle slesvigske Krongodser til Salg, i mindre Parceller, til frit Eje, fri for Hoveri. 1766 kom Forordningen om Markfællesskabets Ophævelse, den 10. Februar, paa vor nuværende Afstemningsdag, og den 14. April i samme Aar løste Kongen de gamle Fæstebaand og gav den slesvigske Bonde den største Gave, Friheden.

Parcelleringen fra 1763 og fremefter skabte mange nye Bondehjem omkring de gamle Herremandsgaarde, ikke samlet i Byklynger, som de gamle Landsbyer, men spredt ud over Egnen. Snart begyndte ogsaa Bonden at rykke ind paa Stamgaarden. Jeg nævner kun to Eksempler: 1851 købte Bonden Knud Knudsen Rantzauernes gamle Slot Trøjborg, 1912 købte Andreas Raben Ahlefeldternes Søgaard.

Men i Bondens Spor følger i tætsluttet Række *Husmanden*. (Hvorfor bruger vi iøvrigt denne ganske misvisende Betegnelse, naar vi her i Sønderjylland altid har kaldt denne Stand med det gode danske Navn Kaadner.) Endnu stod, særlig her ovre paa Østkysten, mange af de

store Avlsgaarde, engang oprettet under Suk og Taarer ved Nedlæggelse af mange danske Bondehjem. Vor Tid, Husmandens Tid, er i Færd med at gøre gammel Uret god igen. Aarup, Kiding, Grøngrøft, Fiskbæk er omdannet til nye, lyse Husmands-Landsbyer, paa flere af Hertug Hans' gamle Gaarde har man ogsaa ladet det gamle Bynavn opstaa igen, og Udviklingen er ikke afsluttet endnu.

Græsset gror paa vore gamle Voldsteder, Trærødderne har om kort Tid sprængt de sidste Rester af det knejsende Trøjborg. Vi træder ind, vi sætter os og lytter.

Det sukker i den gamle Voldgrav, det rasler i Murbrokkerne, det suser i Trætoppene, der lyder til os en sagte Sang, Mindernes rige Sang, om stærke danske Slægter, der fæstede Bo her og der bukkede under, tro mod svorne Eder, og fremmede Slægters Jordgriskhed og Pragt, om Adelshovmod og Bondelidelse, men hele Sangen munder ud i en Jubelakkord: det svage, søndertrampede var i Længden det stærkeste, fordi det var i Pagt med Hjemstavnen. Og denne Ruins, denne Hjemstavnens Historie er tillige Landets, Slægtens er Folkets.

Hør Sus af Minder
om Borg og Hytter,
med hede Kinder
vi standser, lytter.
Og end vi mægter
i Arv at tage,
hvad stolte Slægter
os lod tilbage.
Thi har, vort Land, du end lidt og lider,
dit Navn skal staa til de sene Tider!

Vi rejser os og gaar herfra, ydmyge i Sindet, thi Hjemstavnens og Fædrelandets lange og rige Historie gør det enkelte Menneske lille og ydmygt. Mon dette Sted ikke har et Budskab, der naar endnu længere ud, ud til alle, endnu højere op, opad mod Evigheden? Vi standser ved Udgangen og læser, hvad Peter Rantzau skrev paa den Sten, han satte over Portalen til sit stolte Slot:

Omnia vanitas:
Alt er Forkrænkelighed!
Skatte du sanker, og Borge du bygger, som dø du ej skulde,
i Morgen du dør, og hvem skal saa arve dit Gods?

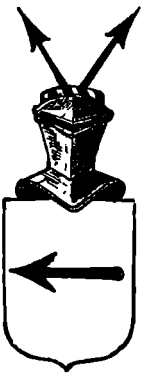

Magnussen
til Blansgaard

Hoek til
Avnbølgaard

Meinstorp
til Braadborg

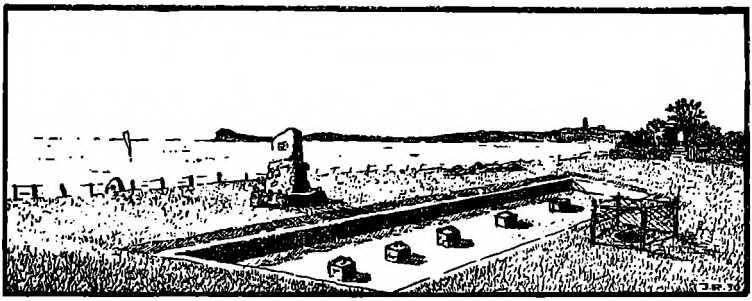

Dybbøl, Skanse II

Dybbøl.

Af Chr. Bokkenheuser.

Fra de ældste Tider har der op igennem Jylland gaaet en stor Vej, en Hovedforbindelse imellem Nord og Syd. Ad denne Vej har Hærene rykket frem: fra Syd, naar deres Maal var at trænge ind i Jyllands Hjerte, og fra Nord naar det var Meningen, at en fremtrængende Fjende skulde kastes tilbage.

Vejen er gennem Aarhundreder blevet spærret, Volde er bygget tværs over den, og Kampe efter Kampe har med vekslende Held fundet Sted ved disse; den største og mest betydningsfulde af dem er Danevirke; den har evnet at byde de sydfra indvæltende Fjender Trods, men der har ogsaa været Stunder, da man stillede sig tvivlende med Hensyn til dens Værdi, og man søgte efter andre Midler, ved hvilke man kunde hindre en Fjende i at trænge frem.

Man fandt da den Udvej der ligger i Ordet *Flankestilling.*

Naar en fra Syd kommende Fjende trængte frem, følgende den gamle Hærvej, vilde man fra en Stilling i Flanken true hans Forbindelseslinie og Tilbagetogsvej og derved hindre ham i at gaa videre eller ialfald tvinge ham til at udskille en saa stor Styrke imod Flankestillingen, at hans videre Tog imod Nord vilde miste en Del af sin Kraft.

Dybbøls Historie begynder i *1658*. Danmark var den Gang i Krig med Sverrig, hvis Hær belejrede Kjøbenhavn og desuden holdt andre Dele af Landet besat. Vi fik Hjælp af Kurfyrst Frederik Vilhelm af Brandenborg, og han rykkede op i Jylland; han fulgte Hærvejen, men han kunde ikke komme forbi Sundeved, thi paa Als stod Svenskerne, og de havde til Sikring af en let og bekvem Overgang over Als Sund bygget en Skanse paa Dybbølsiden. Kurfyrsten maatte da, inden han gik videre, kaste Svenskerne bort fra Als.

I Vinteren *1813—14* var Tanken om Indretning af en Flankestilling paa Dybbøl fremme. En fjendtlig Hær var trængt ind i Slesvig og havde naaet Aabenraa med større Styrker og de yderste Sikringsled fremskudt til den nørrejydske Grænse; en svag dansk Styrke under Oberstløjtnant Tcherning stod paa Als og i Sundeved; men den danske Hær var for faatallig og dens Ledelse for veg til, at der fra Partiet om Dybbøl kunde foretages et Angreb. De Begivenheder, der knytter sig til den Tid, er derfor af kun ringe Interesse.

Det mest kendte Afsnit af Dybbøls Historie begynder da i *1848*. Det handler om Krig, men det er jo saaledes, at ikke alt i Krigen er Skydning med skarpt, der er ogsaa Tildragelser, i hvilke Krudt og Kugler ikke spiller nogen Rolle.

Jeg vil begynde med en saadan Episode.

Forholdene i *Sønderborg* i Marts Maaned 1848 var af en saadan Art, at man ikke med fuld Sikkerhed kunde afgøre, til hvilken Side Sympatierne laa; det er nok her at gøre opmærksom paa, at Hertugen fra det nærliggende Augustenborg havde daglig Forbindelse med Byen, og at dette ikke kunde være uden Betydning for Befolkningens Sindelag.

I Sønderborg var der en Borgervæbning, og i Spidsen for den stod der en brav dansk Mand, en af dem, for hvem den lige Vej er den naturlige, og som ikke kender til Brugen af Krogveje; det var Stadshauptmanden, *Hans Peter Hanssen*, i daglig Tale kaldet *Hans Norsk*.

Han havde faaet at vide, at Hertugen den 20. Marts vilde forlade sit fædrene Slot, og hans Vej faldt naturligt

igennen Sønderborg; Hertugen, og med ham de slesvigholstensk sindede af Byens Befolkning havde tænkt sig, at naar Vognen kom til Færgestedet – der var den Gang ingen Bro over Als Sund – kunde der blive Lejlighed til Sympatitilkendegivelser, ja maaske til en Demonstration. Da den hertugelige Vogn kom til Havnepladsen, var der da samlet en Del Mennesker, men Borgervæbningen var ogsaa til Stede, og foran den stod Hans Norsk; da Vognen standsede, gik han stille og roligt hen, lukkede Vogndøren op og sagde til Hertugen, at hvis hans Nærværelse skulde give Anledning til nogen som helst Demonstration, vilde Borgervæbningen se sig nødsaget til at sikre sig Hans Højheds Person. Det var ikke til at misforstaa, og det blev heller ikke misforstaaet; et Øjeblik efter kørte Vognen ombord paa Færgen, det lille Fartøj stødte fra Land og gled stille ud over Als Sund, det naaede den modsatte Bred, Vognen kørte i Land, og lidt efter forsvandt den mellem den bugtede Landevejs levende Hegn.

Nogle Dage senere kastede en dansk Orlogsmand Anker paa Sønderborg Rhed; det var Korvetten »Najaden«, der havde til Opgave at afvente Begivenhedernes Udvikling og om fornødent gribe ind. Den Dag var der Møde i Byraadet; Stemningen var vaklende og der var nogle, der foreslog, at man paa Flagmasten nede ved Slottet skulde hejse det slesvigholstenske trefarvede Flag; men saa rejste Hans Norsk sig, slog i Bordet og sagde, at nu gik han ned til Slottet, og der hejsede han Dannebrog; saa gad han se den, der vilde tage det ned igen.

Saa gik han, og et Øjeblik efter gik det rødhvide Flag til Tops ud for Slottet; ude paa Orlogsmanden brød Mandskabet ud i et jublende Hurra.

Fra den Dag var der ikke mere Tvivl om Stemning og Sindelag i Sønderborg. Stadshauptmanden regerede.

For Fuldstændigheds Skyld skal jeg blot tilføje, at Kong Frederik den Syvende ved et senere Besøg i Sønderborg personlig overrakte Hans Norsk Danebrogsordenens Ridderkors.

Vi gaar videre i Historien og kommer til Slutningen af April.

Den danske Hær havde kæmpet ved *Slesvig*, Paaskeklokken havde kimet mildt fra den danske Kyst, og trængt af de tyske Tropper, der var kommet Slesvigholstenerne til Hjælp, gik vore tilbage imod Nord. En Del fulgte Landevejen over Aabenraa, og en Del — den største — gik gennem Sundeved til Als.

Saa gik der en Maaned.

General Wrangel var med den fjendtlige Hærs Hovedkræfter gaaet op i Nørrejylland, hvor han udskrev en Brandskat; den skulde betales den 28. Maj. General Halkett var sendt til Sundeved for at sikre Hovedstyrkens Forbindelseslinie.

General Hedemann bestemte da, at der *den 28. Maj* skulde foretages et Udfald fra Als ind i Sundeved, General Halkett skulde kastes tilbage og General Wrangel tvinges til at forlade Nørrejylland; der havde han imidlertid kort forinden paabegyndt sin Tilbagegang — det var Rusland, der havde øvet et Tryk paa Tyskland.

Om Morgenen den 28. Maj stod de fjendtlige Forposter i en Stilling paa Toppen af Dybbøl Banke, og bag dem laa General Halketts øvrige Tropper i Kvarter. Forposterne spejdede imod Øst, men deres Tanker vendte sig, da Middagstimen nærmede sig, imod Vest, thi fra den Side skulde Afløsningen komme; Blikket sløredes, fordi det ikke havde Tanken med sig, og Vedetterne, de yderste Poster, saa ikke det, de skulde have set. Ved Sønderborg gik de danske Tropper over Als Sund, dels ad en Bro, der var slaaet i Anledningen, og dels ved Hjælp af den primitive Færge, der et Par Maaneder i Forvejen havde hjulpet den augustenborgske Hertug over Vandet.

Overgangen begyndte Kl. 12, og i forskellige Kolonner rykkede vore frem. Bülow i Midten, følgende Landevejen, Rye paa hans højre Fløj og Schleppegrell, der var noget forsinket, langs Vemmingbund.

Det kom til en Kamp om Dybbøl Mølle, den blev taget, men maatte opgives igen; saa greb *Schleppegrell* ind fra Flanken, og Fjenden blev kastet. I et Træk gik han tilbage til en forberedt Stilling ved Nybøl Mølle, og vore fulgte efter. Bülow og Rye gik igennem Stenderup, men

her standsede Fremrykningen, thi foran paa Bakken, paa begge Sider af Møllen, stod Fjendens 16 Kanoner. Vi savnede Artilleriets Støtte.

Saa blev Batteriet Jessen trukket frem; det gik i Stilling paa aaben Mark og aabnede Ilden. Det var en vanskelig og ulige Kamp, men Jessen var ikke forknyt, han holdt til Hest midt i Batteriet og røg paa sin korte Feltpibe, kun naar det gik rigtig hedt til, kunde Folkene se, at han dampede lidt ivrigere. Da Kampen havde varet i omtrent 1 Time, fik han Bud med Spørgsmaal, om kan kunde holde ud et Kvarter endnu, saa skulde han faa Forstærkning; »hils og sig, at jeg kan holde ud en hel Time til,« lød Svaret. Imidlertid var hans Ammunition brugt op, og Kanonerne blev trukket ud af Kampen.

Igen greb Schleppegrell ind. Han var kommet frem gennem Bøffelkobbel og havde udviklet Fodfolk imod Fjendens Flanke; men ogsaa her savnedes Kanonernes Hjælp. Schleppegrell hentede saa *Batteriet Bruun*; i Skridt marcherede det frem ad Landevejen, og Generalen red ved Siden af Batterichefen. »Mener Kaptajnen ikke, vi kan faa en lille Trav?« henvendte han sig til denne, og næppe var Hestene i Trav, saa sagde Generalen: »Hvad synes Kaptajnen om en lille Galop?« »Galop!« kommanderede Bruun, og nu for Kanonerne raslende frem, forbi de egne Jægere og op i Stilling. De fjendtlige Batterier blev beskudt paa langs og maatte gaa tilbage; Dagens Skæbne var afgjort, Fjenden var slaaet.

Soldaterne lejrede sig om Bivuakbaalene, og ud fra Gaardene i Stenderup kom Beboerne med Mad og Drikke til de trætte Krigere; allerede paa Afstand hørte de ukendte Toner, og da de kom helt hen til Mandskabet, lød *en ny Sang* dem imøde. Det var Soldaten, der sang om sig selv:

»Dengang jeg drog af Sted,
min Pige vilde med.«

. . .

»Men kommer jeg ej hjem til min gamle Fa'r og Mo'r,
Kong Frederik vil trøste dem med disse hersens Ord:
Sit Løfte har han holdt, den tapre Landsoldat.«

General Wrangel, der nogle Dage senere kom til Sundeved, var ikke tilfreds med Kampens Udfald, og han pønsede paa Hævn; han vilde slaa de danske Tropper saa eftertrykkeligt, at de for stedse tabte Lysten til at falde ind i Sundeved.

Han valgte hertil den *5. Juni*; Kongen af Hannover, en af Forbundsfyrsterne, holdt Fødselsdag, og derfor blev der afholdt Parade. Da Afdelingerne mødte paa de befalede Pladser, fik de at vide, at de skulde gaa mod Fjenden, »thi det er den bedste Parade« sagde Generalen.

Vore Forposter blev kastede, og Tilbagegangen skete — for en Dels Vedkommende — gennem Stenderup By. Beboerne her, der af en Maaneds Erfaring kendte den tyske Indkvarterings Ubehageligheder, saa med Sorg de rødkjolede danske Infanterister forsvinde imod Øst, de vinkede et Farvel til dem, men Soldaterne svarede: »I skal ikke ængste Jer, om et Par Timer er vi her igen,« og de kom.

Forposterne blev optaget af bagved værende Styrker, men ogsaa disse maatte vige, og Tilbagegangen standsede først paa Toppen af Dybbøl Banke; her satte de danske Tropper sig fast, Kanonerne i Midten og Fodfolket paa Fløjene, og denne Mur evnede Fjenden ikke at bryde. Da Klokken var henimod 6, iagttog man fra dansk Side en Vaklen i de fjendtlige Linier, Signalet til Angreb blev givet, og nedad Dybbøl Banke væltede nu vore Infanterister og Jægere, kastende alt over Ende og drivende de fjendtlige Tropper foran sig — imod Vest. Sejren var vundet.

Dermed standsede Krigsbegivenhederne paa Dybbøl i 1848. Den Trang, til at holde sig borte fra Sundeved, som Wrangel havde tiltænkt den danske Hær, var gaaet i Blodet paa hans egne Folk.

Interessen i *1849* samler sig for Dybbøls Vedkommende om Kampen den *13. April*.

Medens den danske Hær opererede længere nordpaa var der paa Als samlet en mindre Styrke under General Bülow; den havde Forposter staaende i Sundeved. Fjenden ønskede at faa fast Fod paa Dybbøl Højden, og han vilde derfor kaste vore Forposter tilbage. Natten mellem den 12. og 13. April sendte han sine Angrebstropper frem.

Den Kamp, der henad Morgenstunden udspandt sig, førtes paa begge Sider af Artilleriet, hos os fra Batterier paa Als og hos Fjenden af bayerske Kanoner, der var kørt op ved Sammenstødet mellem den gamle Aabenraavej og Flensborgchausseen, og sachsisk Artilleri, der var gaaet i Stilling tæt Syd for Stengaarden.

De sachsiske Batterier led ilde Medfart og maatte trækkes ud af Kampen; under Tilbagegangen hændte det, at tre Kanoner kørte fast og maatte efterlades. Kanoner regnedes den Gang for Trofæer, og man satte gerne noget ind paa at faa fat i dem; det var derfor naturligt, at 10. lette Bataillon, der netop var i Færd med at rykke over i Sundeved for at afløse Forposterne, fik Ordre til at erobre de tre Stykker Skyts. Bataillonen, der førtes af Oberstløjtnant *Ræder*, rykkede fra det nordre Brohoved frem til Stengaarden, den ene Kanon blev hentet, den anden blev ogsaa ført tilbage, men den tredie maatte man lade ligge.

Dagen er ogsaa mærkværdig derved, at *Dybbøl Mølle* for første Gang maatte lade sit Liv. Det er ikke klart, hvorledes det er sket; danske Beretninger fortæller, at den blev skudt ned af et af Batterierne paa Als, men paa tysk kan man læse, at bayerske Tropper stak Ild paa den.

Nogle Dage efter Kampen anlagde Tyskerne en feltbefæstet Stilling paa Dybbøl, men den kom ikke til at spille nogen Rolle.

I 1850 blev der ikke kæmpet paa Dybbøl.

Tiden mellem de to slesvigske Krige udfyldes for Dybbøls Vedkommende af Overvejelser angaaende Befæstning af Stillingen; man gik stadig længere og længere ned med Hensyn til Bekostningen, men der blev alligevel intet gjort. Saa i 1861 var Forholdene kritiske, man ventede en Krig, og man byggede de 10 smaa Skanser, om hvilke der blev kæmpet i 1864.

Krigen *1864* begyndte ved *Danevirke*, og Natten mellem den 5. og 6. Februar gik Hæren tilbage; den fulgte Vejen over Flensborg, og Nord for denne By delte Styrken sig – ligesom i 1848 – i to Dele; den ene, i det væsentlige Rytteri, fortsatte mod Nord, medens den anden og større Del gik til Dybbøl og Als.

Et nyt Afsnit i Dybbølhøjdernes Historie begynder.

Fjenden, der førtes af den gamle General Wrangel, den samme, som havde haft Overbefalingen i 1848, fulgte kun langsomt efter, saa vi fik Tid til at indrette os i Stillingen og skabe en Turnus for Besættelsen.

De første Forposter stod i Vestkanten af Skovene, d. v. s. Bøffelkobbel, Stenderup Skovene og Ragebøl Skov. I Læ af dem udførte man den saakaldte fortifikatoriske Armering af Stillingen, der blev foretaget Rydninger i Forterrainet, Hindringsbælter blev anlagt omkring Skanserne. Løbegrave blev trukket imellem disse, Vejnettet bag Stillingen blev udbedret ved Anlæg af Kolonneveje, og den tilbagetrukne Stilling blev bygget fra Skanse VII forbi Dybbøl Mølle imod Syd til Stranden; over Als Sund blev der slaaet en ny Bro, saaledes at man sammen med den nuværende Pontonbro, der er anlagt midt i 50erne, havde to Forbindelser mellem Sundeved og Als.

Den *22. Februar* stod 18. Regiment paa Forpost i Bøffelkobbel. Det sneede stærkt, og Vinden var Nordøst, saa at Lyden bar fra for de danske Vedetters Vedkommende. Preusserne angreb overraskende fra Vest og fra Syd, og det lykkedes dem hurtigt og let at kaste de danske Feltvagter tilbage.

Kompagnikommandøren, Premierløjtnant *Bruun*, der havde Kommandoen i Skoven, opholdt sig i et lille Hus ved det nordøstlige Hjørne af Bøffelkobbel; da han gik tilbage herfra, fulgte han Chausseen og opdagede saa, at der noget Øst for Skoven stod 4—5 Mand og skød imod Vest. Premierløjtnanten vinkede til dem og raabte: »Er I gale? I skyder jo paa Jeres egne Folk!« men da han fik Kikkerten for Øjnene, saa han, at det var Preussere; han løb nu i nordvestlig Retning for at komme uden om dem, men ved det store Hegn, der skiller Nybøl og Dybbøl Sogne, faldt han.

Imidlertid fortsatte Fægtningen sin Vej imod Øst, og der blev Ro ved Bøffelkobbel. Ud af et lille Husmandshus ved den nordre Side af Landevejen kom der to Mennesker, det var *Jørgen Johansen Fink* og hans Hustru *Katrine*. De fandt to saarede Soldater liggende paa Vejen,

de tog dem op og bar dem ind i deres Stue; her drog de kort efter deres sidste Suk. Saa gravede de en Grav til dem i deres Have, og her stedte de dem til Hvile; de satte et simpelt Trækors paa Graven, det er senere erstattet af en Sten, og i mange Aar værnede de om de to danske Soldaters Hvilested; de pyntede deres Grave og lagde friske Blomster paa dem, helst røde og hvide, og mange var de danske Mænd og Kvinder, der i Aarenes Løb har været paa Besøg ved Graven i Bøffelkobbel, og som har medbragt Blomster og Kranse med Baand i danske Farver. Det røde og hvide skar de preussiske Gendarmer i Øjnene, de klippede Baandene af Kransene og tog Blomsterne bort, men Dannebrogs Farver kom stadig igen. Gendarmerne truede Jørgen Fink og hans Hustru med al Landsens Ulykker, men det brød de sig ikke om; til sidst, det var i 1898, tog Amtsforstanderen i Sønderborg sig af Sagen, og hans Forbud turde de ikke være overhørige.

Det er om den Grav, at Drachmann har skrevet de kendte Linier:

»De vog dem, vi grov dem
en Grav i vor Have,
lagde dem ved Siden af den alfar Vej.«

»De ligger og lytter
i Jorden dernede,
lytter til hvert Fodtrin paa den alfar Vej.«

Efter Kampen den 22. Februar blev vore Forposter trukket tilbage til Kanten af Byerne, d. v. s. Dybbøl og Ragebøl. Her stod de, indtil de ved Fægtningen den 17. Marts blev drevet videre mod Øst.

Den danske Hær stod paa det Tidspunkt ikke blot ved Dybbøl, der var ogsaa Styrker, der kæmpede i Nørrejylland. De havde forskellige Vanskeligheder, og Krigsministeriet henstillede derfor til Overkommandoen at foretage et Udfald fra Dybbøl. — Tanken gaar uvilkaarligt tilbage til den 28. Maj 1848.

Hvis et saadant Udfald skulde have nogen Værdi, maatte det foretages med Kraft og Fart, saa at Fjenden

kunde blive ængstelig og trække Tropper fra Nørrejylland til Sundeved – det var Flankestillingen, der skulde virke efter sin Bestemmelse.

Der var imidlertid ikke Kraft og Fart i det Udfald, Overkommandoen foretog den *17. Marts*. To Regimenter blev sendt frem ad Aabenraavejen, der blev brændt nogle Huse af, fordi man vidste, at fjendtlige Patrouiller plejede at holde til der, men da saa Fjenden satte Reserver ind, gik de to Regimenter tilbage.

Den Skydning, der fandt Sted paa den nordlige Fløj, blev imidlertid Signalet til et fjendtligt Angreb langs Flensborg Landevejen. Det kom til en hæftig Kamp om Dybbøl By, frem og tilbage bølgede vore Tropper, til sidst maatte de dog vige for Overmagten.

Vi mistede den Dag de to Byer, i hvis Udkanter Forposterne havde staaet, og Resultatet blev, at en ny og snævrere Stilling maatte indtages, og at Beredskabet i Skanserne blev større.

Feltvagterne, der nu ikke mere kunde støtte sig til Terraingenstande, maatte grave sig ned i en Række Huller – Skyttegravene kalder man dem paa Dybbøl til Forskel fra Løbegravene, der gik imellem Skanserne.

Preusserne havde i den sidste Trediedel af Marts begyndt det regelmæssige, langsomme Belejringsarbejde, der efter Datidens Mening hørte med til Arbejdet paa en Fæstning. De gravede sig frem igennem Zigzaggange, og de anlagde hist og her sammenhængende Linier til Fastholdelse af Terrainet, det var de saakaldte Paralleller. Denne Fremrykning foregik Syd for Flensborg Landevej, hvor Terrainet var gunstigst, fordi vore Kanoners Virkning her var meget indskrænket.

Til de preussiske Belejringsarbejder hører ogsaa Bygningen af Batterier paa *Broager* Halvøen; derfra kunde Stillingen med stor Virkning beskydes paa langs. Det er en almindelig Opfattelse, at denne Skydning blev en Overraskelse, men det er forkert. Man vidste i den danske Hær meget vel, at en Skydning tværs over Vemmingbund kunde udføres, og Beviset herfor er, dels at der fra første Færd var opstillet Kanoner med denne Opgave for Øje,

og dels at det første Skud, der gik fra Kyst til Kyst, kom fra Skanse II og ikke fra et af de preussiske Batterier.

Dette Skud fortjener en særlig Omtale. Den 12. Marts om Aftenen blev to riflede 12-Punds Feltkanoner kørt ud i Skansen og stillet op paa den sydlige Flanke; de var under Kommando af Korporal *Vilhelm Hansen*, senere Stationsforstander i Kolding. Den næste Dag kom den øverstkommanderende Artillerioffícer i Stillingen, Major de Jonquières, paa Inspektion, og han gav Ordre til, at der skulde skydes over imod de fjendtlige Batterier. Majoren havde forlangt Kanonen rettet imod en Kran, der tegnede sig tydeligt, men Korporalen begik en Fejl og tog galt Sigte; Lykken var imidlertid bedre end Forstanden. Granaten traf midt i et af Batterierne, og Fjenderne spredtes som Avner for Vinden.

Natten mellem den 22. og 23. Marts kom Kong *Christian den Niende* paa Besøg i Skanserne. Han begyndte sin Vandring ved Stillingens nordre Fløj og gik imod Syd; Nord for Landevejen skete intet mærkeligt, Kongen standsede i hver af Skanserne og talte opmuntrende Ord til Folkene, af hvilke dog kun de færreste kendte ham. Efterhaanden som Kongen og hans Følge kom længere og længere imod Syd, voksede Ængstelsen hos de højere Officerer, for at der skulde tilstøde Majestæten noget; da de skulde gaa videre fra Skanse IV, sagde en af Officererne, at det var tvivlsomt, om han kunde finde Vejen, men Kongen afbrød ham med: »Saa kan jeg selv.« I Skanse II gik Arbejdet sin vante Gang, og Kongen kom ret ubemærket ind i Skansen; den vagthavende Officer meldte sig til ham og forklarede, hvor i Skansen, der var bedst Dækning imod den fjendtlige Ild. Kongen valgte imidlertid et af de mest udsatte Steder, og alle Forsøg paa at faa ham til at skifte Plads var frugtesløse; endelig forlod han Skansen, og de kommanderende drog et Lettelsens Suk. Sammen med Følget gik han videre hen over Marken, en Granat fløjtede over Hovedet paa ham og slog ned i Nærheden, men Kongen fortsatte uanfægtet sin Vandring; Officererne dukkede uvilkaarligt Hovederne.

Preusserne havde bestemt, at den første Parallel skulde bygges den *28. Marts*, 2. Paaskedag. Som Følge deraf satte de om Morgenen tidligt, endnu før det blev lyst, et Angreb an paa begge Sider af Chausseen og kastede vore Forposter tilbage. De besatte Skyttegravene, og i de sidste Nattetimer kæmpedes der paa kort Afstand mellem de to Parter.

Saa begyndte det at dages, og da Artilleristerne i Skanserne kunde skelne Ven fra Fjende, tog de fat og lod deres Kanoner tale et Ord med i Laget. Det bevirkede, at Fjendens Linier vaklede, og paa enkelte Steder trak de sig tilbage og søgte Ly i Folder og Slugter i Terrainet. Fra Skanserne Nord for Landevejen blev der foretaget et Udfald med det Formaal at tage det tabte Dybbøløsten; det lykkedes, og en almindelig fjendtlig Tilbagegang her blev paabegyndt.

Omtrent paa denne Tid kom Panserbatteriet »Rolf Krake« dampende ind i Vemmingbund; Broagerkanonerne hvis Ild hidtil havde ligget over Skanserne, ændrede Skudretning og sendte deres Kugler efter det flydende Maal; de evnede imidlertid ikke at gøre det nogen Skade, Rolf sejlede spejdende videre. Marinesoldaterne opdagede den fjendtlige Besættelse i Skyttegravene udfor Skanse I og II og sendte nogle Skud imod den; Fjenden gik skyndsomst tilbage. Lidt længere vestpaa lagde de Mærke til, at der i en dyb Slugt ned imod Vandet havde samlet sig en Del Fjender; et Par Granater blev sendt derind, og Preusserne fortrak.

Det fjendtlige Angreb var afslaaet, og vi havde sejret.

Den Dag var der *Glæde* i den danske Hær, »lad ham bare komme igen!« lød det fra Mund til Mund, og alle var enige om, at nu var der Grund til at se lyst paa Tingene. Solen skinnede, og Soldaterne satte sig til Hvile, som kun den gør det, der med sig selv ved, at han har gjort et godt og tilfredsstillende Arbejde.

Soldaterne sang. Oppe fra det bageste Brystværn af Skanse VIII lød der glade Toner ud over Landskabet,

»Danmark, dejligst Vang og Vænge
lukt med Bølgen blaa,
hvor de vakre, voksne Drenge
kan i Leding gaa,«

og nede paa Chausseen, hvor de tilbagegaaende Regimenter marcherede, flyttede Folkene Benene i Takt til Tonerne af »Den tapre Landsoldat«.

Brevene fra den Dag giver Genlyd af Glæden; først en Beskrivelse af Kampen: Vi blev af Preusserne indbudt paa at spise Paaskeæg; men det var haardkogte Paaskeæg, de fik, og saa det glade, jublende: Fjenderne har i Dag faaet deres Trøje banket saadan, at de betænker sig, inden de igen vender Næsen imod Skanserne; »faar Fjenden braadne Pander en 3—4 Gange til, som han fik i Dag, saa tænker jeg, at han indgaar paa Fred.«

Men Dagen var ikke til Ende, fordi Fjenden var kastet tilbage; Forposterne blev sendt frem for igen at besætte Skyttegravene. Udfor Skanse II rykkede en Feltvagt frem, ført af en ung Sekondløjtnant ved Navn *Wørmer*, han blev senere Postmester i Randers. Han indtog den befalede Stilling; foran denne var der imidlertid den store Slugt, ind i hvilken »Rolf Krake« havde sendt sine tunge Granater, og Løjtnanten tænkte, der laa maaske saarede Fjender, der trængte til hans Hjælp; han tog nogle Folk med sig og gik frem for at foretage en Afsøgning. Da de naaede Kanten af Slugten, sprang der pludselig en Del Preussere frem; Wørmer blev hed om Ørerne, han troede, han var faldet i et Baghold, men han blev snart Herre over sig selv, kommanderede »an« og raabte paa halvt Tysk og halvt Dansk til Fjenderne, at de skulde overgive sig — og det gjorde de. Der blev paa den Maade taget 1 Løjtnant og 26 Mand til Fange.

Det næste og sidste Afsnit af Dybbøls Krigshistorie handler om Stormen den *18. April.*

Preusserne var efterhaanden rykket meget nær ind paa Skanserne, og de sydligste af disse var ved Beskydning dels fra Batterierne i Fronten, dels fra Broager forvandlede til Grusdynger, saa at det for fleres Vedkommende kunde være misvisende at tale om Skanser; Kanonerne var paa mange Steder ødelagte, de stod dog endnu paa deres Pladser, ladte med Kardæsk, men de kunde kun bruges til dette ene Skud.

Forholdene var haabløse; Folkene var trætte af den

Kamp, hvis Nytte de ikke mere kunde indse, og Officererne vidste, at naar Stormen kom, og den skulde og maatte jo komme, vilde alt være forbi i Løbet af ganske kort Tid.

Overkommandoen var i Hænderne paa General *Gerlach*, der havde sit Hovedkvarter i Ulkebøl Præstegaard, 3 km paa den anden Side af Sønderborg. Under ham skiftedes Divisionscheferne til at føre Kommandoen i Stillingen.

Generalen havde imidlertid haft et Rideuheld, og den 16. April henvendte General *du Plat* sig til ham og foreslog, at han skulde melde sig syg; du Plat vilde saa som den ældste Divisionsgeneral overtage Kommandoen og den næste Dag rømme Stillingen; han vilde efterlade nogle svage Styrker i Skanserne, og naar Stormen fandt Sted, vilde Preusserne finde Dybbøl forladt. Gerlach vilde imidlertid ikke gaa ind paa Forslaget, og Dybbøl blev forsvaret til det sidste.

Den 18. om Morgenen Kl. 4 begyndte en Artilleribeskydning, hvis Lige man endnu ikke havde oplevet. I lysende Baner foer Projektil efter Projektil frem imod de danske Skanser, de tegnede sig imod den mørke Natte-himmel, og for dem, der evnede at se bort fra, at de havde Død og Ødelæggelse i Følge, var det hele et pragtfuldt Skuespil — et storslaaet Fyrværkeri.

Da Klokken slog 10, holdt pludselig Skydningen imod Skanserne op, og Fjendens Kanoner lagde deres Ild over Terrainet bag de faste Jordværker — i den Hensigt at spærre Vejen for de fremadilende Reserver. Vore Artillerister, der havde tilbragt Natten i Krudtmagasinerne, ilede til Kanonerne og saa nu Preusserne storme. I 6 Kolonner, en mod hver af de 6 sydligste Skanser, rykkede Fjenderne frem, og den Kamp, man saa længe havde ventet, udspandt sig. Kanonerne spyede Ild ud imod de fremad vældende Masser, disse standsede og spredtes, men optog igen Fremløbet, og oppe paa Skansernes Brystværn sloges man med Bajonet og Kolbe. Jeg kunde give Dem et Utal af Historier om denne Episode, Fortællinger om tapre danske Mænd, der af Kærlighed til det fælles Fædreland satte Livet i Vove, men jeg skal nøjes med et Par enkelte og gemme andre til Besøget i Skanserne i Eftermiddag.

Syd for Landevejen laa den lille aabne Skanse III, hvis Besætning bestod af 20 Mand under Officersaspirant *Jens Kiørboe Smidth;* han var teologisk Student og blev senere Sognepræst i Rudkjøbing; han døde 1900.

Det er en Selvfølge, at en Kamp mellem hans ringe Styrke og flere preussiske Kompagnier maatte blive ganske kort. Smidth blev saaret og taget til Fange sammen med de Folk af Skansens Besætning, der ikke faldt. Han kom paa Lazaret i Flensborg, og der blev Kuglen, som han havde faaet i den ene Overarm, pillet ud; den preussiske Læge tog den forsigtigt, skyllede den af og betragtede den nøje; han havde ventet at finde et almindeligt Blyprojektil fra et Gevær eller en Pistol, men med et blev han helt alvorlig; han viste »Kuglen« til de omkringstaaende, og den vandrede Rækken rundt, indtil en yngre preussisk Garderofficer udbrød: »Men Hr. Doktor! De har jo pillet hele hans Trosbekendelse ud af Armen paa ham.« Det var ingen almindelig Kugle, men et Stykke trekantet Metal, hvis ene Side udgjorde en Cirkelbue, og paa hvilken der med ophøjet Skrift stod at læse: »CHRIST«; Synet af dette Projektil gjorde et dybt Indtryk paa den unge danske Officer, og han opfattede det som et Tegn fra den Herre og Frelser, han paa den Tid endnu ikke helt havde lært at kende. Senere kom det for en Dag, at Metalstumpen havde sin naturlige Forklaring; det var et Stykke af en Uniformsknap, der var mærket med Fabrikantens Navn, Christensen.

Medens Smidth laa paa Lazarettet, fik han Besøg af den preussiske Prins Friedrich Carl; denne tog det Løfte af Smidth, at han vilde henvende sig til ham, om han engang skulde trænge til hans Hjælp. Da Krigen brød ud i 1870, var Smidth i Paris; han rejste straks hjem, men i Køln blev han standset og sigtet for at være fransk Spion; han mindedes nu Preusserprinsens Ord paa Lazarettet i Flensborg og skrev til ham; straks kom der Ordre til Pladskommandanten, at Smidth skulde løslades og have Tilladelse til at rejse hjem til Danmark. Prinsen havde ikke glemt det Løfte, han i sin Tid havde givet den danske Officer. –

Midt i den nuværende Kongeskanse laa i 1864 Skanse V, den mindste af alle de danske Forsvarsværker. Her kommanderede den 18. April den tidligere omtalte Korporal *Vilhelm Hansen* Artilleribesætningen. Der var kun en brugelig Kanon i Skansen, og den var Aftenen forud blevet ladt med et Kardæskskud, Tændrøret var anbragt i Fænghullet, og Aftrækkersnoren var paa Plads, alt var rede til at give de fremrykkende Fjender en Hilsen; da Vilhelm Hansen, der sammen med Artilleribesætningen havde tilbragt Natten i Skansen, mærkede, at Stormen fandt Sted, løb han hen til Kanonen og vilde fyre den af; til sin Forundring saa han, at baade Tændrør og Aftrækkersnor var borte, han vidste dog, at han selv om Aftenen havde bragt begge Dele paa Plads; han var imidlertid ikke raadvild, han havde Reserve af begge Dele hos sig, et nyt Tændrør blev sat i Fænghullet, og Snoren blev gjort fast, saa trak han til, men Kanonen rørte sig ikke; det viste sig da at et fjendtligt Projektil i Nattens Løb havde ramt Kanonen i Mundingen og bevirket Skuddets Afgang. Et Øjeblik efter var han omringet og taget til Fange.

Da Geværskuddenes Knitren, en i lange Tider ukendt Lyd, fortalte de bagved værende Styrker, at Fjenden stormede, blev de hvilende Folk alarmerede, og den store Hovedreserve, *8. Brigade*, gik frem for at løse den Opgave, der var den betroet, at besætte den tilbagetrukne Linie. Fjenderne havde imidlertid alt passeret Skanserne, og Brigaden maatte angribe for at kaste dem og derved skaffe Mulighed for, at Besætningen paa højre Fløj, der ikke var angrebet, kunde komme tilbage. Der udspandt sig her en Række af heltemodige Kampe, om hvilke Mindet igennem lange Tider vil blive bevaret af det danske Folk. Omkring Jensens Gaard ved Skanse b i den tilbagetrukne Linie kæmpede 20. Regiment under Oberstløjtnant *Scholten*, der her fandt Heltedøden; ved Gærdet Vest for Hørlyk faldt Kaptajn *Stockfleth*, og ved Møllen kæmpede Kaptajn *Knauer* og Premierløjtnant *Redsted* forgæves om Bygningerne; den første faldt, og den sidste blev haardt saaret. Nord for Landevejen, ikke langt fra Skanse VII, faldt Kaptajn Grev *Ahlefeldt* i Spidsen for Dele af 9. Regiment.

Imidlertid var Kraften hos de danske Tropper brudt, Fjendernes Tal havde været for overvældende, og Tilbagegangen maatte begynde. Paa Chausseen gik General du Plat sammen med Majorerne Schau og von Rosen, de søgte at bringe Orden tilveje i de tilbagegaaende Afdelinger, da en lille fjendtlig Patrouille, hvem det var lykkedes at trænge langt frem, fik Øje paa de tre Officerer; Folkene lagde an, skød og ramte; du Plat faldt, Schau og von Rosen blev saarede og døde senere paa et Lazaret i Flensborg.

Vore fortsatte Tilbagegangen og naaede Brohovederne, hvor den sidste Kamp blev udspillet, derefter passerede Tropperne Pontonbroerne, disse blev brudt af og svinget ud, saa at de kom til at ligge langs Sønderborg Siden, og Afdelingerne besatte Kyststrækningen fra det gamle Slot til lidt Nord for Byen. Ovre paa det Stykke af den ene Bro, der endnu var i Behold ved Sundeved, kom der en dansk Soldat tilsyne; han vinkede og vinkede, at man skulde lade ham komme over, men alle ansaa det for halsløs Gerning at komme ham til Hjælp; saa tog Underkorporal *Fillipsen* af 2. Regiment en Baad, roede over Sundet og hentede ham hjem.

Den sidste danske Soldat havde forladt Sundeved og Dybbøl var tabt.

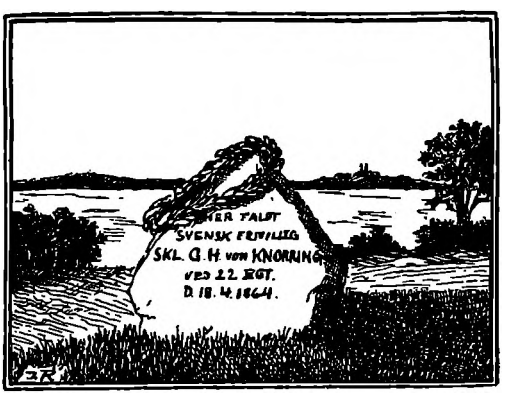

Dybbøl, Skanse II
Mindesten for svensk frivillig Løjtnant Knorring

Paa Dybbøl

Ved Fællesgraven overtog Oberstløjtnant Bokkenheuser Ledelsen af Turen og førte Stævnets Deltagere til de mest seværdige Steder paa Dybbøl: Kongeskansen, Skanse II og Møllen.

Paa Kongeskansens Brystværn, hvorfra der er en storslaaet Udsigt imod Vest og Nordvest:

Tæt Sydvest herfor er der en svag Hævning i Terrainet, det er en Gravhøj, som Bøndernes Pløjning i Aarenes Løb har jævnet. Her stod den 5. Juni 1848 Læssøe, Stabschefen ved det nørrejydske Armeekorps. De danske Tropper havde taget Stilling langs Toppen af Banken, Artilleriet i Midten, og Infanteristerne paa Fløjene og bagved. Fjendens Angreb var kommet fra Vest, og i Kanten af Bebyggelsen ved Bakkens Fod var det gaaet i staa. Da Klokken var henimod 6, lagde Læssøe Mærke til, at Fjendens Linier begyndte at vakle, og han mente, nu var Tidspunktet kommet, da et Angreb fra vor Side skulde sættes an. Som en rød Sky væltede det danske Fodfolk ned ad Dybbøl Banke, saaledes fortæller en fjendtlig Stabsofficer — vi husker, at Infanteristerne den Gang gik klædte i røde Kjoler. Angrebet blev ført igennem, Sejren blev vundet, og de tyske Tropper havde ved en Parade fejret Kongen af Hannovers Fødselsdag!

I Midten af Skansen:

Selve Skansen er bygget af Preusserne. De mente, at under det Opgør, som skulde og maatte komme mellem Tyskland og Frankrig, kunde man tænke sig, at Danmark vilde gribe til Vaaben for at erobre det tabte Land tilbage, og som Støttepunkt under en saadan Kamp anlagde de saa i Aarene lige efter 1864 Fæstningen Sønderborg-Dybbøl, der bestod af en Krans af Jordværker i Sundeved og paa Als; den blev nedlagt i Midten af 80erne. Vi staar i en af disse Skanser, den er bygget over Resterne af de danske

Skanser V og VI. Efter Genforeningen er disse bleven tegnet med hvide Linier i Græsset.

Den preussiske Skanse er nu blevet et Samlingssted for det danske Folk, og man har kaldt den Kongeskansen, fordi det var her, at Kong Christian den Tiende den 11. Juli 1920 sammen med Regeringen, store Dele af Rigsdagen og en talrig Skare af det danske Folk, baade fra det gamle Land og fra Sønderjylland, fejrede Genforeningens Hovedfest. Det var her, at Grev Schack i sin Tale sagde: Vi skal være Dig gode og trofaste Sønner og Døtre, Danmark, det lover vi Dig i Dag — det giver vi Dig Haandslag paa Kong Christian! og det var her, at Veteranen Hans Thomsen fra Sundsmark gav Kongen det gamle Flag, det Danebrog, der som det sidste i 1864 var bleven strøget i Sønderborg; Kongen kyssede Flaget og sagde: »Jeg modtager Eders og vort Flag, og idet jeg kysser dets gamle Dug, kysser jeg Eders Trofasthed«.

Til Minde om disse Begivenheder er der senere op ad den store Midtetravers lagt en Sten med følgende Indskrift:

Genforeningen til Minde blev
Dybbøl Skanser
erhvervede ved en Landsindsamling
og i Aaret 1924, den 18. April
overdraget til den danske Stat som
Nationalpark.
Denne Sten staar i Kongeskansen, hvor
Kong Christian den Tiende
i Aaret 1920, den 11. Juli,
modtog de trofaste Danske, der
vendte tilbage til
Fædrelandet.

I Skanse II.

Vi staar her i den af Dybbøls Skanser, der er mest kendt og mest omtalt, det er Ankers og Castenschiolds Skanse.

Anker og Castenschiold, to Navne man ikke maa skille fra hinanden, naar man fortæller om Dybbøls Historie; der har været en Tilbøjelighed til at fremhæve

Anker paa den andens Bekostning, men det er forkert. Anker var en jævn Mand, Bondesøn fra Bornholm, han var Folkets Yndling, fik Æressabel og blev fejret, men Rusen gik ham til Hovedet, og han døde tidligt (1876). Castenschiold var Herremandssøn, han var polyteknisk Kandidat, og efter Krigen tog han sin Afsked og overtog Driften af den fædrene Gaard, Borreby ved Skelskør; Folket kendte ham ikke, men hans foresatte og hans Soldater vidste, at han evnede at staa ved Siden af den forgudede Anker, og Tiden gav dem Ret. De var vidt forskellige disse to, især med Hensyn til den Maade, paa hvilken de tog deres Folk, men i Tapperhed og Mod var de jævnbyrdige.

Lige Syd herfor, ovre mellem smaa Skovstykker paa Broager Land laa de preussiske Batterier, hvorfra Stillingen blev beskudt paa langs.

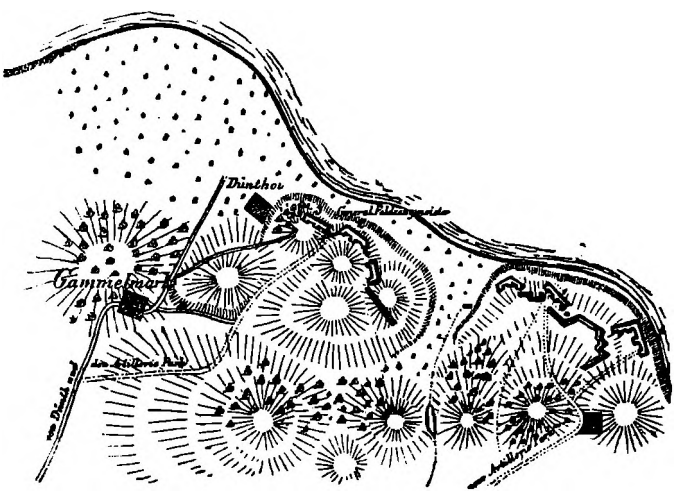

De prøjsiske Batterier paa Gammelmark

Ved Skanseomraadets sydlige Indhegning staar der en Mindesten, der fortæller, at her faldt Løjtnant Knorring den 18. April 1864. Han var svensk af Fødsel, men finsk af Æt, og han hører til iblandt de mange svenske Mænd, der under vor sidste Krig kom herned, kæmpede i vore Rækker og gav Livet for vor Sag. Stenen staar her til

Minde om den tapre Løjtnant, og den fortæller desuden, at vi her i Landet ikke har glemt den Hjælp, vi i Nødens Stund fik af vore Naboer imod Øst. Knorring ligger i den store Fællesgrav oppe ved Landevejen under den Sten, der bærer Indskrift om 209 tapre Danske.

Endnu en Mand skal nævnes, mens vi staar her, og det er Rasmus Nellemann fra Allingskovgaard mellem Viborg og Silkeborg. Han var Korporal ved 22. Regiment og hørte den 18. April til Besætningen i Skanse II. Da Preusserne stormede frem, modtog Anker dem med Kardæsker, og Stormkolonnen delte sig og gik mod Skansens Flanker; ved det sydøstre Hjørne stod Rasmus Nellemann, og da en preussisk Fanebærer kom op paa Brystværnet for at plante Stormfanen, sprang Nellemann til, tog Fanen fra ham, rev Dugen af, knækkede Stangen over sit Knæ og smed Stumperne ned imellem de fremmyldrende Fjender; en anden Fanebærer kom til, og Nellemann vilde gentage sin Daad, men han segnede om, ramt af flere Kugler.

Ved Dybbøl Mølle:

I 1832 var Møllen til Auktion, og den blev købt af Angelboen H. B. Quaade. Hans Datter Margrethe blev gift med Jørgen Hansen, den Mand man i Danmark tænker paa, naar man siger Dybbøl-Mølleren. Quaade ejede Møllen i 1849, da den første Gang maatte lade sit Liv, og først ved Svigerfaderens Død i 1860 blev Jørgen Hansen Ejer. Han sad her i 1864, og om hans Færd i Trængselsdagene, mens Fjendens Kugler slog ned omkring Møllen, og danske Soldater kom og gik, faar man et Indtryk ved at høre Indskriften paa hans Gravsten paa Dybbøl Kirkegaard: Danske Soldater rejste dette Minde for deres Ven, Dybbøl Mølleren Jørgen Hansen.

Den 10. April 1864 skød Preusserne Møllen ned, men straks efter Krigen byggedes den op paany. Der kom nu vanskelige Aar for Møllerfolkene paa Dybbøl; det danske Flag maatte gemmes hen, men hos dem alle levede til Stadighed Haabet om, at den Tid maatte komme, da det igen kunde vaje paa Dybbøl Banke. I 1887 fejrede Møllerparret deres Guldbryllup, og fra danske Soldater, der havde været med i de slesvigske Krige, fik de et Sølv-

drikkehorn; i sin Tak skrev Jørgen Hansen: Jeg kan ikke takke bedre end ved at love at holde ud, at bevare min urokkelige Tro paa, at de, der har kæmpet for os, ikke har ofret deres Liv og Blod forgæves, saa at der med Guds Bistand snart vil oprinde en lysere Dag baade for dem og for os.

Omkring Aarhundredskiftet blev de økonomiske Vilkaar for Møllens Drift daarlige, men saa traadte Vennerne paa Egnen til og dannede et Konsortium, der overtog Ejendommen; efter Genforeningen er Møllen blevet en selvejende Institution.

Den 10. Februar 1920 oprandt den Dag, til hvilken Møllerfamiliens Haab havde været knyttet, det var Afstemningsdagen i 1. Zone. Da gik Folkene, gamle Fru Hansen (Jørgen Hansens Svigerdatter) og hendes Datter Margrethe ud med det Flag, der var blevet gemt hen i 1864, og som i Midten bar Frederik den Sjettes Navnetræk, og saa gik Danebrog til Tops over Dybbøl Mølle. Det blæste stærkt, og da Aftenen kom, havde det gamle Flag faaet slemme Revner, men det havde faaet Lov til at vaje som Tegn paa, at den lyse Dag, til hvis Genkomst man i alle de mørke Aar havde set hen, nu var kommet.

I Dag er det gamle Flag igen hejst, og det vajer nu til Ære for Stævnets Deltagere; det fortæller ved sin blotte Tilsynekomst om den Slægt, der har levet her i tre Menneskealdre, og som trofast har værnet og endnu værner om de nationale Minder, der er knyttede til Stedet og til Egnen.

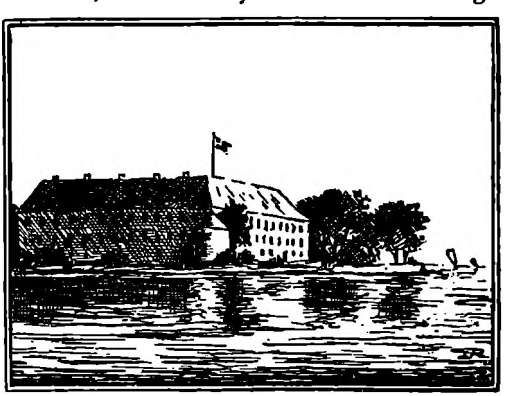

Sønderborg Slot

Program:

Fredag den 1. August:

Kl. 7 Efterm. Aftensmad.
Kl. 8 — fhv. Minister *H. P. Hanssen:* Indledningstale, A. D. Jørgensen og Graasten

Lørdag den 2 August:

Kl. 9 Direktør, Statsgeolog, Dr. phil. *Victor Madsen:* Egnens Geologi.
Dr. phil. *Marius Kristensen:* Stednavne paa Halvøerne ved Flensborg Fjord.
Kl. 12 Middag.
Kl. 1 Udflugt til Broagerland, Istidssøerne, Teglværkerne ved Egernsund, eventuelt Broager Kirke.
Kl. 8 Højskoleforstander *Aage Møller:* Flensborg Fjords Saga.

Søndag den 3. August:

Kl. 12 Middag.
Kl. 1 Udflugt til Graasten eventuelt Broager Kirke.
Kl. 4[15] Folkemøde paa Smøl Vold.
Professor *Fabricius:* Den nationale danske Bevægelse før 1864.
Gaardejer *P. Grau*, Pøl: 1864—1920.
Kl. 8 Adjunkt *Otterstrøm:* Sønderjydske Folkedanse, Foredrag og Opvisning.

Mandag den 4 August:

Kl. 9 Dr. phil. *Vilh. la Cour:* Danevirke.
Lektor *C. E. Andersen:* Egnens Fugleliv.
Kl. 12 Middag.
Kl. 1 Dampskibstur til Flensborg og Glyksborg.

Tirsdag den 5. August:

Kl. 8^{30} Udflugt til Danevirke.

Onsdag den 6 August:

Kl. 9 Inspektør ved Nationalmuseet, *Chr. Axel Jensen:* Egnens Kirker.
Inspektør ved Nationalmuseet, *Hugo Matthiessen:* Gamle Færdselsveje.

Kl. 12 Middag.

Kl. 1 Udflugt til Bov (eventuelt), Gejlaa, Ollemersdiget, Oxevejen, Urnehoved, Hostrup Sø, Søgaard, Kliplev, Holbøl Kirke.

Torsdag den 7. August:

Kl. 9 Oberstløjtnant *Chr. Bokkenheuser:* Dybbøl.
Seminarielærer *Cl. Eskildsen:* Den sønderjydske Adels Historie, Søgaard-Graasten.

Kl. 12 Middag.

Kl. 1 Udflugt til Nybøl og Dybbøl Kirker, Dybbøl Skanser, Sønderborg Slot og Museum.

Kl. 8 Festlig Afslutning, Lysbilleder.

Fortegnelse

over Deltagerne i det ottende Hjemstavnsstævne

Andersen, Agnes Elise, Lærerinde, Vennemindevej 51[3] Kbh.
Andersen, Hanne, Frøken, Bogø [Str.
Andersen, Johannes, Lærer, Abed, Søllested
Andersen Carl E., Lektor, Sønderborg
Andersen-Juhl, Agnes, Musiklærerinde, Nyelandsvej 83[1]
Andreasen, C., Ingeniør, Kongensg. 31, B, Odense [Kbh. F
Andreasen, Hardy, Skoleelev, do.
Bager, Ole, Boghandler, Faaborg
Bager, Else M., Musiklærerinde, Faaborg
Bak, Eline, Lærerinde, Hornbæk, Randers
Bang, Knud, Lærer, Løjtnant, Hasseris, Aalborg
Blicher-Hansen, A. K., Malerinde, Middelfart
Boje, P. N. P., Lærer, Tørslev, Ørsted
Bokkenheuser, Chr. P., Oberstløjtnant, Viborg
Bøgeskov, Proprietær, Gadebygaard, Øster-Marie
Cederfeld de Simonsen, Godsejer, Erholm, Aarup
Christensen, Johanne, Fru, Fru Ingesvej 12, Sorø
Christensen, Magna, Lærerinde, Stokkemarke
Christensen, Nicolai, Kommis, do.
Christensen, Nicoline, Lærerinde, Vejlby, Risskov
Clausager, Inger Marie, Kontorist, Kolding
Clausager, P. H., Ingeniør, Kolding
la Cour, Vilh., Dr. phil., Birkerød
Danielsen, Ingeborg, Sygeplejerske, Rødding
Eiberg A. M., Inspektrice, Nr. Boulevard 9[2], Nakskov
Eskildsen Cl., Seminarielærer, Tønder
Fabricius, Professor, Regensen, København K
Fich, C. Chr. G., Trykkeribestyrer, Odense
Fich, Benta, Fru, Odense
Frandsen, Marie, Lærerinde, Hertug Hansvej, Sønderborg
Friis, A. M., Lærerinde, Høstvej 4, Lyngby

Galle, M. Petersen, Lærerinde, Krønge, Bursø
Gandil, Nanna, Lærerinde, Hillerød
Gravgaard, Aage, Tegner og Gymnastiklærer, Classensg. 22 [Kbh. Ø
Gregersen, Gudrun, Adjunkt, Sønderborg
Hansen, Ane, Lærerinde, Græshave, Gloslunde
Hansen, Anna do. »Helle«, St. Hedinge
Hansen, Anna, Fru, Lindebo, Herning
Hansen, Carl, Redaktør, Skive
Hansen, Joh. Skotte, Lærerinde, Lundby, N. Alslev
Harder, W., Sognepræst, N.-Søby
Harder, Fru, N.-Søby
Harder, Frk. do.
Haugsted, Ejler, Bibliotekar, Aarhus
Henriksen, Olga, Lærerinde, Fru Ingesvej 8, Sorø.
Hillersborg, A. M., Lærerinde, Struer
Himmelstrup, J., Lærerinde, Michaelsensgade, Aarhus
Hjortshøj, Kirstine, Lærerinde, Brundby, Samsø
Holck, A., Amtsforvalter, Maribo
Holck, Fru, Maribo
Holck, J., Pastor em., Nakskov
Holck, E., Frøken do.
Holck, J. P. C., Pensionist, Sorø
Jacobsen, Theodore, Lærerinde, Fruerstuevej, Svendborg
Jacobsen, H., Lærerinde, S. Højrup, Pederstrup
Jarlund, Jac., Overlærer, Kalundborg
Jarlund, Fru do.
Jarlund, Jørgen do.
Jensen, Anne, Lærerinde, Ulstrup
Jensen, Chr. Axel, Musæumsinspektør, Nationalmusæet, [København K
Jensen, K. G., Lærer, Farringløse
Jensen, Mich., Lærerinde, Damgade 9, Rønne
Jensen, Thøger, Lærer, Døruplund, Rønde
Jensen M., Pastorinde, Nyborg
Jepsen, Christine, Lærerinde, Avnbøl
Jones, Arthur, Blomsterhandler, Bredgade 18, Kbh. K
Jones, E. M., Lærerinde, Silkeborg
Jørgensen N., Overlærer, Sønderborg
Jørgensen, Othilia, Frøken, Borg, Nyborg
Kaae, Jenny, Lærerinde, Østrup

Kjær, A., Lærerinde, N.=Allé 52, Aarhus
Knudsen, Regnar, Lektor, Aarhus
Knudsen, N. Preben, Gymnasiast, Aarhus
Knudsen, M., Lærer, Spandet, Arnum
Knudsen, L., Lærerinde, Lund, Østjyl.
Kolbye, V., Fabriksbestyrer, Maribo
Krarup, Einar, Dommerfuldmægtig, Maribo
Krarup, Preben do.
Krarup, Thure do.
Kristensen, A. Bjerre, Lærerinde, Vognsild, Østrup
Kristensen, Marius, Dr. phil., Lyngholmvej 47, Vanløse
Kristensen, V. Stærke, Fru, Bakkevej, Sorø
Kristensen, M. K., Frøken, Fagskolen, Odense
Kvistgaard, J. K., Lærerinde, Vejlby, Risskov
Kvistgaard, S. L., Lærerinde, Vejlby, Risskov
Landsberg, Frøken, Søgade 12[1], Sorø
Larsen, N. J., Fodermester, Abed, Søllested
Larsen, Marie, Frøken, Torpen, Humlebæk
Larsen, Esther, Kontorist, Kongedybet 28[4], København S
Larsen, Inger, Lærerinde, Kalundborg
Larsen, Sofie, Lærerinde, Samsøgade 56, Aarhus
Liengaard, Lærer, Frøslev, Padborg
Lind, Sigrid, Lærerinde, Udby, N.=Aaby
Linderberg, Johanne, Lærerinde, Dr. Abildgaards Allé 8[2]
Lund, Birgitte, Lærerinde, Dybbøl, Ragebøl, [Kbh. V
Lund, Krista Wilhelmine, Seminarieelev, Silkeborg
Madsen, Magdalene, Lærerinde, Østbirk
Madsen, Victor, Statsgeolog, Dr. phil., Gammel Mønt 14, [Kbh. K
Matthiessen, Hugo, Museumsinspektør, Nationalmuseet,
Møller, Benedikte, Lærerinde, Vestergade 26, Struer [Kbh. K
Nielsen, Kirstine, Fru, Idomlund, Holstebro
Nielsen, Johs., Lærer, Idomlund, Holstebro
Nielsen, Kr., Lærer, Vester Hæsinge
Nielsen, J. C., Gaardejer, Kellerup
Nis=Hansen, K., Lærerinde, Harald Jensensplads 3[2], Aarhus
Nordmann, V. M., Fru Melchiorsplads 5[3], København Ø
Nordmann, V., Statsgeolog, Dr. phil., Gammel Mønt 14,
Otterstrøm, Andr., Adjunkt, Sønderborg [Kbh. K

Otterstrøm, E. H., Fru, Sønderborg
Pedersen, A. M., Lærerinde, St. Hedinge
Pedersen, Alfrida, Lærerinde, Fru Ingesvej 8, Sorø
Pedersen, Kr., la Cour, Forstander, Vejen
Pedersen, Marie la Cour, Forstanderinde, Vejen
Pedersen, Svenning, Højskoleforstander, Uldum
Pedersen, Marie, Fru, Uldum
Pedersen, Margrethe, Forstanderinde, Hadsten
Pedersen, Thyra, Fru, Helle, St. Hedinge
Pedersen, Jensine, Pedersborg, Sorø
Petersen, C. C., ps. Førstelærer, Fru Ingesvej 7, Sorø
Petersen, Marie, Frøken, Døstrup
Poulsen, A. M., Lærerinde, Søndergade 41, Frederikshavn
Raben, J., Museumsinspektør, Sønderborg
Rasmussen, H. P., Postbud, Otterup
Rasmussen, Helle, Frøken, Vodrofsvej 51, København V
Rasmussen, Marie, Fru, Vodrofsvej 51, København V
Rasmussen, Karen, Lærerinde, St. Blichersgade 12, Aalborg
Rasmussen, Louise, Frøken, Oldfrue, Strandvej 234, Vedbæk
Rasmussen, Rasm., Lærer, Keldbylille, Stege
Rosenstand, Ott de Vries, W. Fru, Kolding
Runge, I. C. M. U., Førstelærer, Helnæs, Ebberup
Ræder, M. O., Postmester, Sønderborg
Senstius, Agnar, res. Kapellan, Gjedved, Horsens
Senstius, L. R., Enkefru, Lille Strandvej 25, Hellerup
Stevns, H. Jensen, Lærer, Hellested, Haarlev
Svendsen, A. T., Kommunelærer, Dr. Margrethesvej 27,
Sørensen, S. M., Lærer, N. Nissum, Lemvig [Aarhus
Thamdrup, J., Kommunelærer, Redaktør, Aaboulevard 14 Kbh.
Thomsen, D. M., Lærerinde, Grønnegade 28, Rønne
Thomsen, H. M., Lærerinde, Grønnegade 28, Rønne
Thomsen, Th. A., Husejer, Ubberup, Kalundborg
Thygesen, Kathrine, Lærerinde, Aalsrode Aalsø
Topsøe, Tyra, Frøken, Frederiksvej, Sorø
Utoft, Christiane, Lærerinde, Blans, Avnbøl
Weile, Joh., Døvstummelærerinde, Dyrehavevej, Nyborg

Regnskab

Indtægt.

	Kr.
Bidrag fra Skrikes Stiftelse	300,00
Sønderborg Amtsraad	200,00
Aabenraa Amtsraad	200,00
Sprogforeningen	100,00
120 Deltagere à 75,00 Kr.	
2 „ „ 15,00 „	
4 „ „ 16,00 „	
1 „ „ 37,50 „	
1 „ „ 50,00 „	
1 „ „ 69,00 „	9 250,50
40 løse Deltagere	248,00
Rabat paa solgte Bøger	7,90
Renter	46,87
	10 353,27

Udgift.

	Kr.
Kvarterforplejning, 131 Personer i 7 Dage	3 693,00
Fortæring paa Udflugter	564,02
Befordring	2 539,70
Tilbagebetalt for egen Befordring	98,22
Foredragsholdere	1 120,68
Annoncer	60,85
Diverse Tryksager, Porto, Telefon	392,96
Beretningen, Trykning, Udsendelse m. m.	1 402,14
150 Emblemer	170,70
Udvalget for Hjemstavnskultur	30,00
Diverse	181,00
Overskud, afgivet til Sprogforeningen	100,00
	10 353,27

F. C. Eggert, Bogtrykkeri, Sønderborg.